

EVANGELISCHE THEOLOGISCHE FACULTEIT
EUROPEAN SCHOOL OF EVANGELICAL THEOLOGY

DE VERDWENEN KERK VAN NOORD-AFRIKA

EEN ANALYSE VAN DE IN DE
ONDERZOEKSLITERATUUR
GEGEVEN REDENEN

EEN THESIS INGEDIEND IN GEDEELTELIJKE VERVULLING VAN DE EISEN

VOOR DE GRAAD "LICENTIAAT IN GODGELEERDHEID"

IN HET DEPARTEMENT KERKGESCHIEDENIS

BEGELEIDER: PROF. DRS. ANDREAS J. BECK

RON VAN DER POLL

HEVERLEE - LEUVEN, BELGIË
FEBRUARI 2003

INHOUDSTAFEL

1	Inleiding	3
2	Historisch kader, literatuur en canon van redenen	12
	2.1 Beknopte geschiedenis van Noord-Afrika	12
	2.1.1 De Feniciërs (10 ^e eeuw v. Chr. - 146 v. Chr.)	12
	2.1.2 De Romeinen (146 v. Chr. - 429 n. Chr.)	13
	2.1.2.1 Het donatisme	13
	2.1.3 De Vandalen (429 – 533)	14
	2.1.4 De Byzantijnen (533 – 649)	14
	2.1.5 De Arabieren (649 - eind 12 ^e eeuw)	15
	2.2 De onderzoeksliteratuur	16
	2.3 Inventaris van de redenen	19
	2.4 Schema van de hoofdredenen	23
3	Analyse van de hoofdredenen	24
	3.1 De donatistische strijd	24
	3.1.1 Beschrijving	24
	3.1.2 Beoordeling	26
	3.2 "De berbers zijn nooit bereikt"	30
	3.2.1 Beschrijving	30
	3.2.1.1 Evangelisatie gelijkgesteld met romanisatie	31
	3.2.1.2 Geen eigen Bijbel en liturgie	33
	3.2.1.3 Verschillen tussen berbers en Romeinen	34
	3.2.1.4 Geen eigen volkskerk	35
	3.2.1.5 Samenvatting	36
	3.2.2 Beoordeling	36
	3.3 Het arianisme van de Vandalen	49
	3.3.1 Beschrijving	49
	3.3.2 Beoordeling	50
	3.4 De Arabische moslims	57
	3.4.1 Beschrijving	57
	3.4.2 Beoordeling	58
	3.5 De zwakheid van de kerk	65
	3.5.1 Beschrijving	65
	3.5.2 Beoordeling	67
	3.6 De nomaden	73
	3.6.1 Beschrijving	73
	3.6.2 Beoordeling	74
4	Eindconclusie en evaluatie	77
5	Bibliografie	90

De verdwenen kerk van Noord-Afrika

1 Inleiding

Het grote gebied in het noorden van het Afrikaanse continent was ooit van zeer grote betekenis voor de christelijke kerk¹. In de eerste eeuwen na het rondgaan van Jezus Christus in Israël bevond zich in Noord-Afrika² een ogenschijnlijk sterke en bloeiende kerk. Dit uitgestrekte ‘heidens’ gebied was grotendeels gekerstend en het bracht zelfs kerkvaders van formaat voort.³ In de zevende en achtste eeuw echter veroverden de Arabische moslims het gebied, en tot op de dag van vandaag, eeuwen later, is Noord-Afrika nog altijd vrijwel geheel islamitisch, terwijl er van de kerk weinig of niets meer te bespeuren valt. Hoe is deze ontwikkeling te verklaren?

In de maartuitgave van het jaar 2002 van het zendingsblaadje van de Nederlandse christelijke organisatie *Open Doors*, wordt over Noord-Afrika gezegd dat ‘het ooit de grootste theologen en kerkvaders voortbracht en het toneel was van grote opwekkingen, terwijl het nu het moeilijkste zendingsveld is’. Als antwoord op de vraag hoe de kerk van Noord-Afrika kon worden weggevaagd, worden in de eigen woorden van de Nederlandse auteur van het artikeltje⁴ zeven oorzaken samengevat die door de Afrikaan Dr. Tokumboh Adeyemo naar voren zijn gebracht:

1) Al het kerkenwerk werd gedaan door hoogopgeleide professionals. Van het priesterschap van alle gelovigen had men nooit gehoord.

¹ Met ‘kerk’ bedoelen we in deze thesis ‘het geheel der christenheid’, door ons willekeurig ook ‘de christenheid’, ‘het christendom’ of ‘de christenen’ genoemd. Met ‘vroege kerk in (van) Noord-Afrika’ bedoelen we de totaliteit van de eerste christenheid in Noord-Afrika in de periode tussen haar opkomst in de 2^e eeuw en haar verdwijning in de 12^e eeuw, overeenkomstig hetgeen we weten over die eerste christenheid (zie verderop in deze inleiding).

² ‘Noord-Afrika’ kan in het algemeen op twee manieren worden opgevat: ofwel is het het gehele gebied van Marokko tot en met Egypte, ofwel is het het gebied van Marokko tot aan de Libische woestijn, die een natuurlijke grens tussen Libië en Egypte vormt. Dit laatste gebied wordt ook wel ‘Mag(h)reb’ of ‘Mag(h)rib’, en soms ‘Barbarije’ genoemd. In deze thesis zal steeds de tweede betekenis bedoeld zijn. In Egypte bestaat een deel van de kerk nog altijd, en wel in de vorm van de Koptische kerk. Het gaat ons in deze thesis om de *verdwenen* kerk en daarom zal Egypte buiten beschouwing gelaten worden. De grote Sahara vormt overigens de natuurlijke zuidgrens van ons gebied. De inheemse bewoners van Noord-Afrika zijn de berbers. In de oudere onderzoeksliteratuur wordt er soms van Moren gesproken. Deze term is echter dubbelzinnig en kan ook refereren aan de latere vermenging van Arabieren en berbers, die Noord-Afrika en Spanje bevolkt heeft.

³ Zie voor een overzicht Tim Dowley, ed., *Handboek van de geschiedenis van het christendom*, bewerkt door Auke J. Jelsma (Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1979), 196 - 203.

⁴ Anne van der Bijl, “Mag ik een alternatief bieden?” *Open Doors* 338 (2002): 10.

- 2) De christenen hadden liever ‘een dak boven hun hoofd’ dan ‘de Rots onder hun voeten’.
- 3) Gedoogzucht kwam in de plaats van de wil om voor je christelijke principes uit te komen en er voor te lijden.
- 4) De ‘leiders’ werden niet teruggefloten als zij een immoreel of ongeestelijk leven leidden.
- 5) Zonder beschikbaarheid van het Woord van God kan het Koninkrijk van God zich eenvoudigweg niet uitbreiden.
- 6) De kerk van Noord-Afrika was geen missionaire kerk. Zij droeg het geloof niet uit naar de rest van Afrika. Zij had geen passie voor verloren zielen.
- 7) Zij verliet niet alles om Hem te volgen.

In dit zendingsblaadje worden ons dus zeven oorzaken of redenen voorgehouden van het verdwijnen van de kerk. Zonder uitleg, verklaring of nader te raadplegen bronnen wordt dit zo als waarheid of *feit* gesteld. Merk ook op dat de Arabische verovering van Noord-Afrika en de uiteindelijke islamisering van het gebied hier zelfs niet genoemd wordt. De doorsnee lezer zal zich hier wellicht niet druk om maken, maar intussen wordt hem wel zonder meer een beeld – of beter gezegd: *het* beeld – opgedrongen van hoe de kerk is verdwenen.

Voor de iets kritischere lezer zal dit niet volstaan en zal een dergelijk artikeltje juist vragen oproepen: Zijn dit *de* zeven redenen voor het verdwijnen van de kerk? Hoe weten we dit, zijn hier te raadplegen bronnen voor? Zijn er wellicht nog andere redenen? Zijn alle redenen even belangrijk? Als een dergelijke iets kritischere lezer enige moeite zou doen om hier iets meer over te weten te komen, zou hij na enig speurwerk terecht kunnen komen bij bijvoorbeeld een meer wetenschappelijk zendingsblad uit 1980. Hier zou hij dan kunnen lezen dat de auteur stelt dat de kerk in Noord-Afrika verdwenen is doordat zij er niet in geslaagd is om diepe wortels in de bodem van haar eigen gebied te verkrijgen, en wel om twee redenen: 1) de kerk is nooit waarlijk inheems geworden 2) ze had geen doeltreffende zendingsdraagkracht onder de menigten die buiten de geïmporteerde Romeinse cultuur leefden.⁵

Hier bemerkt onze lezer dan dat er door de betreffende auteur Horner *één oorzaak* wordt genoemd, die terug te voeren valt op *twee redenen*. Formeel komt dit klaarblijkelijk niet overeen met de *zeven redenen* die hij eerder gelezen heeft. Bovendien ziet hij dat deze twee redenen niet in het blaadje van Open Doors genoemd zijn, hoewel ze nog het dichtst in de

⁵ Norman A. Horner, “Christianity in North Africa Today,” *Occasional Bulletin of Missionary Research* 4 (1980): 83.

buurt komen van reden 6: *De kerk van Noord-Afrika was geen missionaire kerk. Zij droeg het geloof niet uit naar de rest van Afrika. Zij had geen passie voor verloren zielen.* Als hij dan verder leest, merkt hij op dat de auteur zegt dat de kerk van Noord-Afrika de moslimverovering niet overleefd heeft, terwijl dit wel het geval was voor de Koptische kerk in Egypte of de Syrische en Armeense kerk in andere delen van het Midden Oosten. Hij leest ook nog dat de kerk van Noord-Afrika een Latijntalige kerk was, gecentreerd in de stedelijke gebieden, die al aan het vervallen was vanwege de donatistische controverse en andere disputen. De kerk had geen betekenisvolle opgang gemaakt in de plattelandsgebieden. Ze had ook geen vertaling voortgebracht van de Schrift in de taal van de berbers, de overheersende inheemse bevolking.⁶

Hier ziet hij dus dat de redenen niet beperkt blijven tot twee, maar dat er nog aanvullende redenen genoemd worden: 1) de moslimverovering 2) de Latijnse kerktaal 3) centrering in de stedelijke gebieden, nauwelijks opgang in de plattelandsgebieden 4) de donatistische controverse en andere disputen 5) geen vertaling van de Schrift in het Berber. Legt hij deze aanvullende redenen naast die van het eerste artikeltje, dan herkent hij alleen het ontbreken van een Schriftvertaling: reden 5 - *zonder beschikbaarheid van het Woord van God kan het Koninkrijk van God zich eenvoudigweg niet uitbreiden.* Inmiddels heeft hij dus in totaliteit al veel meer dan zeven redenen, en bovendien maakt hij uit het laatste artikel op dat er blijkbaar sprake moet zijn van één *oorzaak*, twee *hoofdredenen* en een aantal *aanvullende* redenen.

Als onze kritische lezer in het laatste artikel speurt naar bronnen die de mening van Horner kunnen staven, ziet hij dat er een werk uit 1914 aangehaald wordt van de auteur Mesnage, die het verdwijnen van de kerk volgens Horner toewijdt aan ‘de slechts lichte vooruitgang onder de berbers en de welhaast algehele apostasie van de weinige berberbekeerlingen tijdens de mosliminvasies.’ Ook verwijst Horner naar een werk van Groves uit 1948, waaruit geleerd kan worden dat ‘zelfs de monastieke gemeenschappen van Noord-Afrika gesticht werden in steden die reeds christelijk waren en dat er weinig moeite werd gedaan om de heidense gebieden met het evangelie te bereiken.’⁷ Een magere attestatie die iets meer informatie geeft – en ook nog een bijkomende reden aandraagt: apostasie van de berbers – maar niet wezenlijk verduidelijking biedt.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., (beide verwijzingen).

De kritische lezer zal zich ondertussen wellicht afvragen hoe het nu werkelijk zit met het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika, wat de oorzaken en redenen zijn, en hoe hij kan bepalen of hetgeen hierover geschreven is, ook werkelijk strookt met de feiten. Als hij besluit om dit verder te onderzoeken, zal hij ontdekken dat er verschillende wetenschappelijke artikelen en werken zijn verschenen, die dit onderwerp specifiek behandelen.

Nadat hij zich ingelezen heeft in de materie zal hij zich misschien verbazen over het grote aantal redenen dat wordt aangehaald als verklaring van het verdwijnen van de kerk. Deze redenen kunnen dan ook nog eens geplaatst worden op een tijdslijn die meerdere eeuwen doorkruist, en wel grofweg van de 4^e tot en met de 12^e eeuw. De aangehaalde redenen kunnen dus zo'n 900 jaar uit elkaar liggen. De lezer zal zich echter waarschijnlijk het meest van al verbazen over het feit dat de verschillende onderzoekers niet alleen redenen uit verschillende eeuwen aanhalen, maar ook nog eens *verschillende hoofdredenen* naar voren brengen. De een legt de hoofdreden bij de donatistische strijd in de 4^e en 5^e eeuw, de ander legt de hoofdreden bij de overheersing van de Vandalen in de 5^e en 6e eeuw, terwijl een derde de hoofdreden dan weer ziet bij de moslimheerschappij vanaf de 7e eeuw.

Hoe kan het dat er een dergelijk groot aantal uiteenlopende redenen gegeven wordt, uitgespreid over vele eeuwen? Hoe kan het dat verschillende onderzoekers uit een groot aantal genoemde redenen één specifieke hoofdreden aanwijzen, die ook nog eens verschilt van de specifieke hoofdreden die andere onderzoekers aanwijzen? Zijn deze hoofdredenen werkelijk verschillend van elkaar en zo ja, leggen ze hetzelfde gewicht in de schaal en op welke basis wordt dit bepaald? Zijn er duidelijke bronnen die de mening van een auteur of onderzoeker staven, of hebben we veeleer te maken met vermoedens, interpretaties, en extrapolaties? Dát is wat deze thesis poogt te onderzoeken, waarbij we ons vanwege de omvang van de materie hoofdzakelijk op de *hoofdredenen*, en slechts in mindere mate op de andere redenen zullen richten. De hoofdredenen zijn de redenen waarvan door de onderzoekers duidelijk wordt gezegd dat ze *de* reden zijn van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Deze hoofdreden heeft dan volgens de onderzoekers een dominante of doorslaggevende rol, die (ver) uitstijgt boven de rol die (alle) andere redenen hebben gespeeld. De overige redenen die door de onderzoekers worden genoemd – en die bij de onderzoekers die duidelijk een hoofdreden aanwijzen dan ook minder gewicht in het betoog krijgen – zijn de andere of de aanvullende redenen, die ook van invloed zijn geweest, maar niet zo sterk als de aangemerkte hoofdreden.

Deze thesis beoogt géén geschiedenis van Noord-Afrika te zijn,⁸ noch die van de vroege kerk in Noord-Afrika⁹. Wel zullen we overzichtshalve in hoofdstuk 2.1 een ‘*beknopte* geschiedenis van Noord-Afrika’ geven, zodat het kader waarin de redenen geplaatst moeten worden, duidelijk wordt, en de gegevens die in de analyse van de redenen naar voren komen, beter begrepen kunnen worden. Deze thesis poogt evenmin het verval en de verdwijning van de Noord-Afrikaanse kerk op een logische en chronologische wijze te presenteren.¹⁰ Het verdwijningproces van de kerk zal echter door de weergave van het onderzoek in zekere mate duidelijk worden. Dit onderzoek is in de eerste plaats louter een *analyse* van de in de wetenschappelijke onderzoeksliteratuur aangehaalde (hoofd)redenen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Hierbij is het belangrijk op te merken dat het laatste dat we van deze kerk weten, te situeren is rond het midden en einde van de 12^e eeuw. Daarna is er slechts nog sprake van nieuw geïmporteerd christendom, van buitenlandse christenen, en niet van oorspronkelijk inheems christendom. De vroegste onderzoekers lijken zich niet of nauwelijks bewust van dit verschil, aangezien ze het, in hun opsomming van wat bekend is van de laatste christenen, hebben over christenen in de 13^e, 15^e en 16^e eeuw.¹¹ Mesnage wijst echter al op het feit dat we vanaf de dood van de Arabische veroveraar Abd al-Moumin in 1163 eerder met Mozarabieren – uit Spanje overgekomen christenen – te maken hebben dan met berbers,¹² terwijl vanaf Courtois definitief wordt aanvaard dat de christenen na de dood van Abd al-Moumin ‘niets gemeen hebben met de oude plaatselijke christenheid.’¹³ De kerk – oftewel de eerste christenheid in Noord-Afrika – is dus tegen het einde van de 12e eeuw daadwerkelijk verdwenen.

⁸ Zie hiervoor het oude, maar zeer waardevolle werk van Stéphane Gsell, *Histoire ancienne de l’Afrique du Nord*, 8 vols. (Paris: Hachette, 1913-1928) en het werk van Ch.-André Julien, *Histoire de l’Afrique du Nord, Tunisie - Algérie - Maroc, des origines à la conquête arabe (647 ap. J.-C.)*, (deuxième édition revue et mise à jour par Christian Courtois) (Paris: Payot, 1951), en *Histoire de l’Afrique du Nord, Tunisie - Algérie - Maroc, de la conquête arabe à 1830*, (deuxième édition revue et mise à jour par Roger Le Tourneau) (Paris: Payot, 1952).

⁹ Zie Joseph Cuq, *L’Église d’Afrique du Nord du IIe au XIIe siècle* (Paris: Le Centurion, 1984), en Rob Dann, *This Holy Seed. Faith, Hope and Love in The Early Churches of North Africa* (Harpندن: Tamarisk Publications, 1993).

¹⁰ Zie hiervoor de werken van Joseph Mesnage, *Le christianisme en Afrique. Origines, Développement, Extension* (Paris : Auguste Picard, 1914), *Le christianisme en Afrique. Déclin et extinction* (Paris : Auguste Picard, 1915), *Le christianisme en Afrique. Église mozarabe, Esclaves chrétiens* (Paris : Auguste Picard, 1915).

¹¹ Henry Guys, *Recherches sur la destruction du christianisme dans l’Afrique septentrionale et sur les causes qui ont retardé la colonisation française en Algérie* (Paris: E. Dentu, 1865), 14-15, en Leonard Ralph Holme, *The Extinction of the Christian Churches in North Africa* (London: Cambridge University Press Warehouse, 1898), 240-242.

¹² Mesnage, *Déclin et extinction*, 226.

¹³ Christian Courtois, “Grégoire VII et l’Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d’Afrique au XIe siècle (1er article),” *Revue Historique* (1945): 121. Dall’Arche noemt de periode ná de 12e eeuw het ‘zendingstijdperk’, Mario Dall’Arche, *Scomparsa del Cristianesimo ed espansione dell’Islam nell’Africa settentrionale* (Roma: Edizioni Fiamma Nova, 1967), 77, 219.

De door ons te analyseren onderzoeksliteratuur wordt in hoofdstuk 2.2 weergegeven, en is zowel een doorsnede als de hoofdmoot van wat er de laatste 150 jaar over ons onderwerp gepubliceerd is. Het valt op dat dit betrekkelijk weinig is, en dat de meest uitgebreide onderzoekswerken aan het eind van de 19^e en in de eerste helft van de 20^e eeuw verschenen zijn. Veel van de latere onderzoeksliteratuur valt expliciet, maar vooral impliciet op de gegevens van deze eerste literatuur terug. Er wordt weinig nieuw materiaal naar voren gebracht. Eveneens opvallend is het feit dat er relatief weinig oorspronkelijk bronnenmateriaal over de vroege kerk in Noord-Afrika beschikbaar is. De literatuur tot aan en over de donatistische strijd is betrekkelijk rijk,¹⁴ terwijl de literatuur over de kerk in de periode van de Vandalen en Byzantijnen vrij schaars en fragmentarisch is.¹⁵ Ook over de periode daarna is ons heel weinig bekend. We weten slechts van het laatste christelijke leven in Noord-Afrika door enkele, niet altijd makkelijk te interpreteren lijsten waarop bisdommen zijn aangegeven, door enkele pauselijke brieven uit de 11^e eeuw, door de Arabische historici, en door verschillende archeologische vondsten, die evenmin altijd gemakkelijk te interpreteren zijn.¹⁶ Het moeilijke van de Arabische bronnen is ook nog eens dat de Arabische geschiedschrijvers en geografen slechts zijdelings en fragmentarisch over christenen schrijven.¹⁷ In de verslagen over de Arabische gebeurtenissen staan de christenen verre van centraal, en we vernemen daarom slechts in de marge van hen.

De in de onderzoeksliteratuur aangehaalde redenen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika zijn door ons geïnterpreteerd. Deze redenen zullen in hoofdstuk 2.3 overzichtelijk worden weergegeven, en zullen geplaatst worden in een tabel waarin ook de specifieke onderzoeksliteratuur opgenomen zal zijn. We zullen ons in ons onderzoek echter, zoals even hierboven gezegd, voornamelijk richten op de door de onderzoekers voorgestelde *hoofdrede*nen, die in hoofdstuk 2.4 schematisch weergegeven zullen worden, aan de hand van het jaar waarin de desbetreffende onderzoeker zijn stelling heeft geponeerd. De andere

¹⁴ Een belangrijk werk is dat van Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, 7 vols. (Paris: Leroux, 1901-1923). Dit werk vermeldt zeer veel literaire bronnen, maar helaas is Monceaux door zijn vroegtijdig overlijden niet verder gekomen dan het donatisme ten tijde van Augustinus. Zie ook Jacques Fontaine, Serge Lancel, Pierre Langlois en André Mandouze, "Africa II (literaturgeschichtlich)," in *Reallexicon für Antike und Christentum, Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt*, Supplement-Band I, heruitgave Theodor Klauser en Ernst Dassmann (Stuttgart: Anton Hiersemann, 2001), 134-228.

¹⁵ R. A. Markus, "Reflections on Religious Dissent in North Africa in the Byzantine Period," *Studies in Church History* 3 (1966): 140.

¹⁶ Deze opsomming vinden we bij William Seston, "Sur les derniers temps du christianisme en Afrique," *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 53 (1936): 103.

¹⁷ Emil Ludwig Iselin, *Der Untergang der christlichen Kirche in Nordafrika* (Basel: Verlag der Basler Missionsbuchhandlung, 1918), 45.

(aanvullende) redenen zullen zoveel mogelijk in ons onderzoek belicht worden, maar dit zal altijd slechts in functie van ons onderzoek naar de hoofdredenen zijn, en dus in de marge. We zullen voorbeelden van die redenen en hun bijbehorende onderzoekers geven, maar we pretenderen niet hierin volledig te zijn, daar hier niet het zwaartepunt van ons onderzoek ligt.

We hebben de overzichten aangaande het historische kader, de onderzoeksliteratuur en de redenen samengevoegd in hoofdstuk 2, omdat deze overzichten samen een verduidelijkend kader vormen bij hoofdstuk 3, dat het kernhoofdstuk van onze thesis is. Het is onze bedoeling om door deze opzet de beschrijving en beoordeling van de redenen in onze analyse makkelijker begrijpbaar te maken. Zonder dit hoofdstuk met duidelijke overzichten zullen de te noemen gebeurtenissen, auteurs, en redenen in hoofdstuk 3, niet licht in hun bijbehorend kader geplaatst kunnen worden.

In hoofdstuk 3 zullen we vervolgens de hoofdredenen analyseren. We zullen eerst de aangedragen hoofdreden weergeven aan de hand van de beschrijving van die hoofdreden die door een of meerdere onderzoekers naar voren is gebracht. Vervolgens zullen we deze reden analyseren en toelichten aan de hand van wat ons bekend is van de resultaten van de andere onderzoekers en eventueel van de gegevens in de oorspronkelijke bronnen en aanvullende literatuur. We zullen trachten na te gaan of we te maken hebben met redenen die door bronnen worden gestaafd en dus een duidelijk aanwijsbare argumentatiegrond hebben, of veeleer met redenen die geplaatst kunnen worden in de categorie “vermoedens, interpretaties en extrapolaties”.

In ons onderzoek hebben we ons gericht op de specifieke onderzoeksliteratuur, en haar geanalyseerd in lijn met de argumentatie die in die literatuur naar voren komt. We zullen in eerste instantie argumenteren vanuit de onderzoeksliteratuur zelf, en ons slechts in tweede instantie richten op aanvullende specifieke literatuur over een bepaald onderwerp. We hebben ons dus in de eerste plaats laten leiden door de gegevens uit de onderzoeksliteratuur, en pas in de tweede plaats door aanvullende literatuur. Deze thesis is dan ook een onderzoek naar de specifieke onderzoeksliteratuur over het uitsterven van de kerk, met de bredere context van alle andere beschikbare informatie over die kerk en haar bestaan in Noord-Afrika op de achtergrond. Vanuit de specifieke onderzoeksliteratuur hebben we de algehele literatuur – inclusief primaire bronnen – geraadpleegd, en niet omgekeerd. Waar het nuttig, nodig en mogelijk was hebben we gegevens achterhaald, gecontroleerd, en in onze analyse verwerkt.

De specifieke primaire bronnen zijn door ons vooral geraadpleegd in de gevallen waar een onderzoeker deze bronnen gebruikt om zijn argumenten te ondersteunen. We hebben dus niet consequent alle verwijzingen naar primaire bronnen in deze thesis verwerkt, maar hebben ons laten leiden door onze (niet te vermijden subjectieve) beoordeling van het belang voor een bepaalde argumentatie. Het raadplegen van het oorspronkelijke bronnenmateriaal hebben wij in grotere mate bij de hoofdredenen dan bij de aanvullende redenen gedaan, vanwege onze reeds genoemde prioriteit.

Zelfstandig onderzoek aan de hand van oorspronkelijke bronnen en aanvullende literatuur, los van de literatuur waar in onze onderzoeksliteratuur naar wordt verwezen, is slechts in beperkte mate gebeurd. Deze beperkende aanpak heeft vooral te maken met het feit dat het onderzoeksgebied qua tijdsvak globaal te plaatsen is tussen de 2^e eeuw (de verschijning van het christendom in Noord-Afrika) en de 12^e eeuw (de laatste sporen van het inheemse christendom in Noord-Afrika), waarbij we ook nog eens te maken hebben met duidelijk te onderscheiden verschillende buitenlandse bezetters in Noord-Afrika, die elk op zichzelf hun eigen onderzoeksgebied opleveren. Een gedegen verwerking van alle literatuur die er over die tien eeuwen en de verschillende specifieke deelgebieden is verschenen, is specialistenwerk, en wellicht slechts voor enkelen weggelegd. We beseffen dat door onze werkwijze vragen opgeroepen kunnen worden, die we in deze thesis niet zullen beantwoorden. Een grondig diepteonderzoek aangaande de vele, weliswaar met elkaar samenhangende, maar toch duidelijk van elkaar afgescheiden elementen, valt naar onze mening echter buiten het bereik van deze licentiaatsthesis.

In hoofdstuk 4 zullen we een algehele evaluatie en eindconclusie van ons onderzoek geven. Hier zal ook het doel van de analyse in hoofdstuk 3 verduidelijkt worden. Het samenvoegen van de conclusies uit hoofdstuk 3 zal ons namelijk helpen om vast te stellen hoe het mogelijk is dat verschillende auteurs *verschillende* hoofdredenen aangeven, terwijl duidelijk is dat er volgens de regels van de logica slechts één hoofdreden – zoals de onderzoekers deze bedoelen, zie p.6 – boven alle andere kan uitstijgen en er dus maar één hoofdreden – en niet meer – zou kunnen bestaan. We zullen dan ook trachten te beoordelen of deze hoofdredenen naast elkaar kunnen bestaan, of dat juist veeleer één van deze redenen als *absolute hoofdreden* en de andere hoofdredenen als minder belangrijk gemarkeerd moeten worden, waardoor er een hoofdreden aan te wijzen is die uitstijgt boven alle andere hoofdredenen.

Deze thesis tracht dan ook helderheid te scheppen in de ogenschijnlijk verwarrende hoeveelheid van hoofdredenen die worden aangedragen in het onderzoek naar het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika. Het nauwkeurig in kaart brengen, bespreken en naast elkaar leggen van de hoofdredenen die in de onderzoeksliteratuur worden gegeven, is bij ons weten nog niet eerder gedaan en zal een hulp zijn bij elk verder onderzoek naar het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika.¹⁸ Wij beogen met onze thesis tegemoet te komen aan de leemte in de onderzoeksliteratuur die bestaat in het feit dat er tot op heden geen algehele evalueerend is gegeven aangaande de verschillende afzonderlijke en specifieke onderzoekswerken die reeds verschenen zijn, en zo een nuttige bijdrage te leveren aan het onderzoeksproces.

Vanwege de talrijke aanhalingen in dit werk, zijn alle citaten niet in hun oorspronkelijke taal weergegeven, maar door ons in het Nederlands vertaald. Waar er cursiveringen in de citaten in de hoofdtekst aangebracht zijn, betekent dit consequent dat deze cursiveringen ook in de oorspronkelijke tekst voorkomen. In de voetnoten zijn citaten overzichtshalve consequent gecursiveerd weergegeven. Eventuele cursiveringen in de oorspronkelijk tekst zijn in dit geval ongecursiveerd weergegeven, om het onderscheid te behouden.

¹⁸ Een werk dat enigszins lijkt op dat van ons is het artikel van Ulrich Schoen, "Die Kirche der Berber. Über die mutmaßlichen Gründe ihres Aussterbens," in *Fides pro mundi vita: Missionstheologie heute*, Herausgabe Theo Sundermeier, 91-110 (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1980). Schoen geeft hierin van tien redenen van het verdwijnen van de kerk, zowel een aantal argumenten vóór als argumenten tegen, en vervolgens een eindoordeel. Hoewel Schoen verschillende werken aanhaalt, is het ons echter dikwijls niet duidelijk of hij slechts argumenten van anderen verwoordt en eventueel de meningen zelf ook deelt, of zelf de argumenten naar voren brengt. Bij het eindoordeel dat hij geeft wordt slechts een summier toelichting gegeven, waardoor het gewicht van de argumentering niet geheel duidelijk wordt. Bovendien behandelt hij niet zozeer de redenen die door onderzoekers als hoofdreden naar voren zijn gebracht, zoals wij dat in deze thesis doen, maar heeft hij een vermenging van redenen die naar onze mening, op grond van het gewicht dat de onderzoekers zelf aan bepaalde redenen toekennen, gescheiden moeten worden in 'hoofdredenen' en 'aanvullende redenen'. Schoen zet bij zijn bespreking alle redenen op dezelfde hoogte en maakt ook niet duidelijk waarom hij juist de specifieke tien redenen die hij in zijn artikel naar voren brengt bespreekt, en niet een aantal andere redenen. Hetzelfde artikel was een jaar eerder in het Engels verschenen: Ulrich Schoen, "The Death of a Church: Remarks on the Presumed Reasons for the Disappearance of the first Church in North West Africa," *Theological Review* 2 (1979): 3-20. We hebben in ons onderzoek gekozen voor de jongste publicatie, de Duits versie.

2 Historisch kader, literatuur en canon van redenen

In dit hoofdstuk hebben we de volgende overzichten opgenomen: het historische kader, de onderzoeksliteratuur en de redenen die in de onderzoeksliteratuur gegeven worden. Deze overzichten samen vormen een inleidend kader bij hoofdstuk 3, waarin de redenen beschreven en besproken worden. De eigenlijke analyse zal door het raadplegen van hoofdstuk 2 makkelijker geplaatst en begrepen kunnen worden. Het donatisme hebben we een separate plaats gegeven en onder “De Romeinen” ondergebracht, omdat we hier met een christelijke stroming te maken hebben die een belangrijke plaats heeft in het onderzoeksproces en haar hoogtepunt onder het bewind van de Romeinen kende.

2.1 Beknopte geschiedenis van Noord-Afrika¹⁹

Hoewel deze thesis geen geschiedenis van Noord-Afrika poogt weer te geven, is het noodzakelijk de grote lijnen hiervan te schetsen, zodat er een kader beschikbaar is waarin de feiten en argumenten geplaatst kunnen worden. We nemen als uitgangspunt de diverse bezettingen van Noord-Afrika door vreemde overheersers, omdat daar veel van de aangehaalde redenen van het verdwijnen van de kerk op terug te voeren zijn. Aangezien de laatste sporen van het inheemse christendom te vinden zijn aan het eind van de 12^e eeuw, zal ons overzicht zich tot die tijd beperken. Volledigheidshalve zullen we bij elke genoemde bezetting specifieke literatuur vermelden.

2.1.1 *De Feniciërs (10^e eeuw v. Chr. – 146 v. Chr.)*²⁰

Fenicische handelaars zijn in de 10^e eeuw v. Chr. begonnen met het koloniseren van Noord-Afrika. In 814 v. Chr. stichtten ze Carthago en bouwden hun rijk uit tot een imperium dat de gehele kustlijn van Noord-Afrika domineerde, en zo alle handelsroutes beschermde. In 146 v. Chr. werd Carthago vernietigd door de Romeinen, en zo verloren de Feniciërs hun grip op

¹⁹ Zie voor een zeer uitgebreide literatuurlijst Alfred Schindler, “Afrika I, Das christliche Nordafrika (2. bis 7. Jh.),” in *Theologische Realenzyklopädie*, Band 1, Herausgabe Gerhard Krause en Gerhard Müller (Berlin: Walter de Gruyter, 1977), 640-700.

²⁰ Sabatino Moscati, *Die Phöniker, von 1200 vor Christus bis zum Untergang Karthagos* (Zürich: Kindler Verlag, 1966), Gerard Herm, *De Feniciërs, het purperrijk uit de Oudheid*, 2e druk (Baarn: H. Meulenhoff, 1974).

Noord-Afrika. De Feniciërs hebben een niet onbelangrijke invloed gehad op de ontwikkeling van cultuur en godsdienst van de berbers.

2.1.2 *De Romeinen (146 v. Chr. – 429 n. Chr.)*²¹

Na de verovering van Carthago op de Feniciërs vestigden de Romeinen zich meer en meer in Noord-Afrika totdat ze dit gebied stevig in handen hadden. Onder Romeinse bouw en bestuur bloeiden de steden en werd de plaatselijke cultuur sterk beïnvloed. De Romeinse provincies van Noord-Afrika werden vastgelegd, en dezen kenden een tamelijk grote mate van voorspoed en welvaart. Onder de Romeinse heerschappij is het evangelie naar Noord-Afrika gekomen, al is het niet geheel duidelijk hoe dit is gebeurd.²² We horen het eerst van christenen in de ‘akten van de martelaren van Scilli’, die verslag doen van de marteldood van christenen in het jaar 180 n. Chr. De Romeinse heerschappij heeft tot in de 5^e eeuw n. Chr. geduurd.

2.1.2.1 Het donatisme²³

De donatistische strijd vindt zijn oorsprong in het aanstellen van een bisschop in het jaar 312. Deze bisschop, evenals degene die hem had aangesteld, werd beschuldigd van het overdragen van de Heilige Schrift aan de heidense autoriteiten, onder druk en dreiging van vervolging. Donatus²⁴ werd de leider van de stroming in het christendom van Noord-Afrika die de kerk ‘puur en zuiver’ wilde houden, door hen die ‘afvielen’ in tijden van vervolging, maar later onder berouw in de kerk wilden terugkeren, af te wijzen. De donatisten zagen zichzelf als ‘de ware kerk’ en de katholieke kerk als

²¹ Paul-Albert Février, *Approches du Maghreb Romain; Pouvoirs, Différences et Conflits*, 2 vols. (Aix-en-Provence: Edisud, 1989-1990), David Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa* (Oxford: Clarendon Press, 1998).

²² Zie voor een toelichting hierbij Adolf von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums (in den ersten drei Jahrhunderten)*, vol. 2, vierte verbesserte und vermehrte Auflage (Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1924), 887-919.

²³ W.H.C. Frend, *The Donatist Church* (Oxford: Clarendon Press, 1952), Bernhard Kriegbaum, *Kirche der Traditoren oder Kirche der Martyrer? Die Vorgeschichte des Donatismus* (Innsbruck: Tyrolia-Verlag, 1986).

²⁴ Over Donatus en vele andere bisschoppen, presbyters, diakenen, etc., uit de vroege kerk, kan gelezen worden bij André Mandouze, ed., *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire 1: Prosopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)* (Paris: Editions du Centre National de la recherche Scientifique, 1982). Helaas gaat dit werk maar tot aan het jaar 533 n. Chr. Achteraan heeft dit werk nog een handige lijst van de oude steden met hun corresponderende moderne namen (p. 1310-1317), evenals een tabel met officiële concilies (p. 1318-1320). Een iets uitgebreidere lijst van concilies kan gevonden worden bij A. Audollent, “Afrique 1,” in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, ed. Alfred Baudrillart, Albert Vogt, en Urbain Rouziès (Paris: Letouzey et Ané, 1912), 811-822.

‘afvallig’. De Romeinse autoriteiten waren niet gebaat bij een dergelijke splitsing en probeerden de donatisten terug in de katholieke kerk te drijven, onder meer door middel van vervolging. In het jaar 411 werd het donatisme op een officieel concilie in Carthago veroordeeld, waarna de donatisten in geval van verzet zowel door de katholieken als door de autoriteiten vervolgd werden. Augustinus was op het concilie de grote voorvechter van de katholieken. Lange tijd hebben er in veel steden en dorpen in Noord-Afrika zowel een katholiek bisdom als een rivaliserend donatistisch bisdom bestaan.

2.1.3 *De Vandalen (429 – 533)*²⁵

In het jaar 429 steken de Vandalen onder leiding van Genseric de straat van Gibraltar over. Na een vredesverdrag met de stad Hippo in 435 volgt in 439 de verovering van Carthago. Genseric sterft in 477 en wordt opgevolgd door zijn zoon Huneric. De opvolgers van Huneric zijn Gunthamund in 484 (Genseric's kleinzoon), Thrasamund in 496 (Gunthamund's broer), Hilderic in 523 (Huneric's zoon), en Gelimer in 530 (Genseric's achterkleinzoon). In het jaar 533 landen de Byzantijnse troepen in Noord-Afrika en nabij Carthago wordt de laatste tegenstand van de Vandalen gebroken, waarna Gelimer zich overgeeft. De Vandalen brachten een ariëers christendom²⁶ mee en duldden in het door hen veroverde gebied de zogenaamde orthodoxe vormen van het christendom niet. Vooral onder Huneric werden zowel katholieken als donatisten meedogenloos vervolgd.

2.1.4 *De Byzantijnen (533 – 649)*²⁷

In opdracht van keizer Justinianus verovert legeraanvoerder Belisarius Noord-Afrika op de Vandalen. Door middel van een edict in het jaar 535 wordt de katholieke orthodoxie hersteld

²⁵ Christian Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Réimpression de l'édition Paris 1955 (Aalen : Scientia Verlag, 1964), H.J. Diesner, *Das Vandalenreich: Aufstieg und Untergang* (Stuttgart: Kohlhammer, 1966).

²⁶ Het arianisme is een ketterse vorm van het christendom waarin - eenvoudig gesteld - het mens-zijn van Christus ten koste van zijn God-zijn overbelicht wordt.

²⁷ Het standaardwerk is hier nog altijd Charles Diehl, *L'Afrique Byzantine. Histoire de la Domination Byzantine en Afrique* (Paris: Leroux, 1896). Zie ook René Guerdan, *Byzantium, glorie en verval van een duizendjarig rijk*, 2e druk (Antwerpen: N.V. Standaard Boekhandel, 1959).

en wordt gepoogd orde op zaken te stellen. In 649 lijdten Byzantijnse groepen tijdens een Arabische aanval bij Sbeitla een grote nederlaag, en vindt patriarch Gregorius de dood. Deze gebeurtenis betekende de doodsteek voor de Byzantijnen. Doordat de Arabische verovering echter in meerdere etappes verloopt, eindigt de Byzantijnse heerschappij in haar totaliteit pas definitief in 709, als legeraanvoerder Julianus zich in het uiterste westen bij Ceuta overgeeft.

2.1.5 *De Arabieren (649 – eind 12^e eeuw)*²⁸

De Arabische overwinning bij Sbeitla in het jaar 649 was het begin van de verovering van Noord-Afrika. De verovering bestond echter uit meerdere etappes en duurde daardoor tot 714. In het jaar 670 werd de moslimstad Kairouan gebouwd, en in 698 werd Carthago definitief ingenomen. Noord-Afrika werd niet alleen veroverd, maar ook geïslamiseerd, waardoor het gehele gebied tot op de dag van vandaag islamitisch is en de bevolking vrijwel geheel uit moslims bestaat. Langzaamaan werd de islam gemeengoed, en hoewel christenen en joden nog lange tijd hun plaats hadden onder de moslimheerschappij,²⁹ houdt het inheemse christendom in de 12e eeuw op te bestaan.

²⁸ Ibn Abd al-Hakam, *Conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*, 2e édition revue et augmentée par Albert Gateau (Alger: Carborel, 1947), Hugh Kennedy, ed., *An Historical Atlas of Islam*, 2nd rev. ed. (Leiden: Brill, 2002). Zie ook Dall'Arche die uitvoerig ingaat op de Arabische verovering van Noord-Afrika, Dall'Arche, 79-148.

²⁹ Zie voor de plaats van joden in Noord-Afrika tot de 12e eeuw Joseph Tolédano, *Les Juifs maghrébins* (Éditions Brepols, 1989), 11-19 (met uitgebreide literatuurlijst).

2.2 De onderzoeksliteratuur

Hieronder geven we de door ons geanalyseerde onderzoeksliteratuur. Deze werken zijn ons vertrekpunt, hoewel we in ons onderzoek ook andere relevante literatuur zullen betrekken. De lijst is chronologisch opgesteld, aan de hand van het jaar van publicatie.

- 1865 Guys, Henry. *Recherches sur la destruction du christianisme dans l'Afrique septentrionale et sur les causes qui ont retardé la colonisation française en Algérie*. Paris: E. Dentu.
- 1898 Holme, Leonard Ralph. *The Extinction of the Christian Churches in North Africa*. London: Cambridge University Press Warehouse.
- 1915 Mesnage, Joseph. *Le christianisme en Afrique. Déclin et extinction*. Paris: Auguste Picard.
- 1918 Iselin, Emil Ludwig. *Der Untergang der christlichen Kirche in Nordafrika*. Basel: Verlag der Basler Missionsbuchhandlung.
- 1936 Seston, William. "Sur les derniers temps du christianisme en Afrique." *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 53; 101-124.
- 1945 Courtois, Christian. "Grégoire VII et l'Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XIe siècle (1er article)." *Revue Historique*, 97-122.
- 1945 Courtois, Christian. "Grégoire VII et l'Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XIe siècle (Fin)." *Revue Historique*, 193-226.
- 1958 Corbon, Jean. "Réflexions sur la mort d'une Eglise." *Proche-Orient Chrétien*, 197-226.
- 1959 Speel, C.J. "The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam." *Church History* 29: 379-397 .
- 1966 Baker, Dwight L. "How a Whole Church Vanished, Five reasons why no larger body of Christendom exists in North Africa, the Middle East, and Asia Minor." *Christianity Today* 11: 3-5.
- 1967 Dall'Arche, Mario. *Scomparsa del Cristianesimo ed espansione dell'Islam nell'Africa settentrionale*. Roma: Edizioni Fiamma Nova.
- 1967 Heggoy, Willy Normann. "Outside Missionary Interests And Questions." *Journal of Saint Paul School of Theology Methodist*, 29-45.
- Heggoy, Willy Normann. "Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika." In *Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika*, Herausgabe Willi Höpfner, 20-27 (brochure zonder publicatiegegevens).

- 1975 Frend, W.H.C. "Nomads and Christianity in the Middle Ages." *Journal of Ecclesiastical History* 26, no. 3: 209-221.
- 1980 Schoen, Ulrich. "Die Kirche der Berber. Über die mutmaßlichen Gründe ihres Aussterbens." In *Fides pro mundi vita: Missionstheologie heute*, Herausgabe Theo Sundermeier, 91-110. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn.
- 1984 Cuoq, Joseph. *L'Église d'Afrique du Nord du IIe au XIIIe siècle*. Paris: Le Centurion.
- 1986 Botha, Chris J. "The Extinction of the Church in North Africa." *Journal of Theology for Southern Africa* 57:24-31.
- 1993 Shenk, Calvin E. "The Demise of the Church in North Africa and Nubia and its Survival in Egypt and Ethiopia: A Question of Contextualization?" *Missiology* 21, no.2: 131-154.

Deze werken kunnen onderverdeeld worden in de volgende categorieën:

1) overzichtswerken:

Dit zijn uitgebreide werken die de geschiedenis van de kerk proberen te beschrijven, van opkomst tot neergang. Hier zijn onder te rekenen: **Holme, Mesnage, Iselin, Dall'Arche, Cuoq**. In deze categorie zullen in het algemeen de redenen minder expliciet vermeld worden, omdat deze werken een *overzicht* en beschrijving op het oog hebben, en niet zozeer het blootleggen van de redenen als zodanig. Holme en Mesnage nemen overigens in hun overzicht weldegelijk een duidelijk standpunt in aangaande de (hoofd)redenen van het verdwijnen van de kerk.

2) specifieke werken:

Dit zijn artikelen of monografieën (uitgebreid of minder uitgebreid) die ofwel specifiek de redenen van het verval van de kerk in Noord-Afrika ofwel een specifiek onderdeel van de kerkgeschiedenis van Noord-Afrika behandelen. Als de redenen van het verdwijnen van de kerk in deze werken niet het hoofdonderwerp zijn, dan worden ze desalniettemin altijd sterk belicht. Dat is ook de reden dat we ze bij onze specifieke onderzoeksliteratuur hebben opgenomen. We geven een korte omschrijving:

Guys – monografie met als doel aan te tonen dat het verval van Algerije te wijten is aan de vernietiging van het christendom in het land

- Seston** – artikel met eigen interpretaties aangaande nieuwe archeologische (epigrafische) vondsten
- Courtois** – twee artikels met eigen interpretaties aangaande het bestaan van de laatste christelijke groeperingen onder de islamitische machthebbers, aan de hand van enkele brieven van Paus Gregorius VII
- Corbon** – artikel met een betrekkelijk uitgebreid overzicht van de kerkgeschiedenis met aan het eind een lange lijst van redenen van het verdwijnen van de kerk
- Speel** – artikel dat specifiek de hoofdreden bij het Vandaals arianisme legt
- Baker** – kort en puntig artikel dat een aantal redenen behandelt
- Heggoy** (*Missionary Interest*) – artikel over Noord-Afrika met een gedeelte over het donatisme waarin het verdwijnen van de kerk hoofdzakelijk bij de donatistische strijd wordt gelegd
- Heggoy** (Untergang) – een artikel specifiek over het verdwijnen van de kerk met opnieuw de donatistische strijd als hoofdoorzaak
- Frend** – artikel dat het verdwijnen van de kerk specifiek bij de plunderende nomaden legt
- Schoen** – artikel waarin een beknopte kerkgeschiedenis wordt gegeven en een aantal redenen wordt besproken
- Botha** – kort artikel met een beknopte kerkgeschiedenis en een lijst van reeds genoemde redenen, waarbij de hoofdoorzaak bij het gebrek aan inheemswording wordt gelegd
- Schenk** – artikel dat Noord-Afrika en Nubië enerzijds vergelijkt met Egypte en Ethiopië anderzijds en de hoofdreden van het verdwijnen van de kerk bij het gebrek aan contextualisatie legt.

2.3 Inventaris van de redenen

We geven hier een lijst van redenen die we tegengekomen zijn in de onderzoeksliteratuur. Vanuit de overige aanvullende literatuur zijn ons geen redenen bekend die niet in deze lijst opgenomen zijn. We hebben in onze lijst getracht de redenen te groeperen, wat inhoudt dat een bepaalde aangehaalde reden bij meerdere onderzoekers onder verschillende formuleringen kan voorkomen. Dit om een eindeloze lijst met licht afwijkende formuleringen te voorkomen. Ook hebben we in deze opsomming een onderscheid gemaakt tussen de door de onderzoekers aangebrachte *hoofdrede*nen (vet gedrukt) en *aanvullende* redenen (zie inleiding). Tevens zijn enkele aanvullende redenen door ons onder een bepaalde hoofdrede ondergebracht, vanwege een zekere verwantschap met die specifieke hoofdrede. Deze verwantschap wordt in de onderzoeksliteratuur steeds duidelijk, doordat de aanvullende reden door de onderzoekers dikwijls in het kader van de hoofdrede besproken wordt. Deze benadering zal in de bespreking van de redenen bij de analyse duidelijk worden. De hoofdrede worden in 2.4 nog eens expliciet met hun bijbehorende onderzoekers in een schema gezet.

Onder ‘moslims’ is zowel ‘intolerant’ als ‘tolerant’ opgenomen, omdat beide houdingen een grote rol spelen in de ontwikkeling van de laatste christelijke groeperingen. We hebben ‘tolerant’ echter in de lijst laten ‘uitspringen’, omdat we hier in feite met een ‘negatieve’ reden, en dus een ander soort categorie te maken hebben.

Donatistische strijd

Berbers nooit bereikt

- evangelisatie gelijkgesteld met romanisatie
- geen eigen Bijbel en liturgie
- verschillen tussen berbers en Romeinen
- geen eigen volkskerk

Vandaals arianisme

Moslims

- intolerant
 - tolerant

- slavernij
- positief beeld islam
- overeenkomsten tussen berbers en moslims

Zwakheid van de kerk

- twisten
- apostasie
- Gods toorn
- afname clerus / bisdommen
- remigratie / vlucht christenen
- verkeerde politieke keuzen
- geen monastieke traditie (monachisme)
- geen missionaire drang
- blijven bestaan heidense religie berbers

Nomaden

- politieke onrust

Accumulatie van alle redenen

Hieronder worden de verschillende redenen naar gelang van de aanwezigheid bij de verschillende onderzoekers in een tabel gezet. We willen hierbij enkele opmerkingen maken:

- Een ‘+’ betekent dat de reden door een bepaalde onderzoeker bevestigd wordt.
- Een ‘-’ betekent dat de reden door een bepaalde onderzoeker ontkracht wordt.
- Een ‘?’ wil zeggen dat ons niet geheel duidelijk is geworden of een onderzoeker een bepaalde reden gewoonweg noemt, dan wel een bepaalde aangehaalde reden bevestigt of ontkracht.
- Als een vakje ‘blanco’ gelaten is, wil dit zeggen dat wij de reden bij een bepaalde onderzoeker niet tegengekomen zijn.
- Dat een bepaalde reden bij meerdere onderzoekers voorkomt, wil niet zeggen dat deze reden door elke onderzoeker even sterk benadrukt wordt. Soms wordt een reden kortweg even aangehaald, en was dit genoeg om in de tabel opgenomen te worden.

- Een '#' wil zeggen dat deze reden door de onderzoeker als hoofdreden is bestempeld.
- Bij Botha wordt een lijst van reeds bij anderen genoemde redenen aangehaald, en aangezien het ons niet geheel duidelijk is – maar het er wel alle schijn van heeft – dat hij deze redenen bevestigt, hebben we deze redenen consequent met een '+' gemarkeerd.
- Zowel een '+' als een '-' betekent dat een bepaalde reden zowel bevestigd als ontkracht wordt, bijvoorbeeld doordat er zowel argumenten vóór als tegen gegeven worden.
- Omdat de twee artikelen van Heggoy inhoudelijk sterk bij elkaar aansluiten, en het tweede artikel van Courtois het vervolg is op zijn eerste, hebben we deze twee paren telkens in één kolom samengebracht, onder hun respectievelijke onderzoekers.
- Bij 'Vandaals arianisme' wordt meestal niet exclusief het arianisme als godsdienstig hoofdmotief benadrukt zoals bij Speel, maar gaat het veeleer om het verdrijven, bekeren en doden van niet-ariaanse christenen, waarbij de ariaanse achtergrond van de Vandalen geen onbelangrijke rol speelt, maar niet op de voorgrond geplaatst wordt.
- In het geval van 'remigratie' gaat het om 'buitenlandse' christenen (geboren in het buitenland ofwel daar de familiale wortels hebbend) die naar hun land van herkomst (terug)gaan; in het geval van 'vlucht' gaat het om inheemse christenen die naar het buitenland emigreren.
- Met gebrek aan 'missionaire drang' wordt bedoeld: het gebrek aan zendingsvisie en zendelingen, die nodig waren om het evangelie naar het onbereikte deel van Noord-Afrika te brengen.
- Zoals reeds gezegd hebben we onder 'moslims' zowel 'intolerant' als 'tolerant' in de tabel opgenomen. Een alternatief zou geweest zijn om onder 'intolerant' zowel een '+' als een '-' op te nemen in de gevallen waar een onderzoeker aangeeft dat de moslims zowel intolerant als tolerant jegens christenen waren.

+ = wordt bevestigd
 - = wordt ontkend
 ? = ons niet geheel duidelijk
 blanco = niet tegengekomen
 # = hoofdreden

Redenen	G	Ho	M	I	Se	Cs	Cn	Sp	Ba	D	He	F	Sn	Cu	Bo	Sk
Donatistische strijd	+	+	+	+			+	+	+	+	#		+	+	+	+
Berbers nooit bereikt		#	#	+	+		+	+	#	+			+		#	#
Evang. = Rom.		#	#	+	+		+						+/-	+	+	+
Geen bijbel/liturgie			+	+			+		#				+		+	+
Versch. berbers-R.		+		#			+	+	+				+		+	+
Geen volkskerk							+		+		+		+		+	+
Vandaals arianisme	+	+	+	+			+	#		+			+	+	+	+
Moslams	#	+	+	+	+	+	+	+	-	+		+	+	+	+	+
Intolerant	+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+
Tolerant			+	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	
Slavernij		+												+		
Positief beeld islam				+				+							+	+
Overeenk. berb.-m.							+	+					+			+
Zwakheid kerk	+	+/-	#	+		?	+		+	+			+		+	+
Twisten	+						+	+	+				+		+	+
Apostasie	+	+	#	+		+	+									+
Gods toorn	+		+	-												+
Clerus/bisdommen	+	+	+	+	+	?	+			+			+	+		
(R)emigratie christ.	+	+	+	+			+	+					+	+	+	+
Politieke keuzen							+								+	+
Geen monachisme													+			+
Geen mission.drang					+		+		+							
Heidense religie			+						+				-		+	
Nomaden			+				+					#	+		+	+
Politieke onrust				+			+								+	+
Accumulatie redenen				+			#						#			
	G	Ho	M	I	Se	Cs	Cn	Sp	Ba	D	He	F	Sn	Cu	Bo	Sk

G = Guys
 Ho = Holme
 M = Mesnage
 I = Iselin
 Se = Seston
 Cs = Courtois

Cn = Corbon
 Sp = Speel
 Ba = Baker
 D = Dall'Arche
 He = Heggoy

F = Frend
 Sn = Schoen
 Cu = Cuoq
 Bo = Botha
 Sk = Schenk

2.4 Schema van de hoofdredenen

In dit schema zijn alleen de werken opgenomen die een hoofdreden naar voren brengen. De werken uit onze specifieke onderzoeksliteratuur die niet in dit schema zijn opgenomen, vermelden dus geen expliciete hoofdreden voor het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika.

Deze hoofdredenen zullen in hoofdstuk 3 besproken worden. In de analyse zullen de hoofdredenen van Mesnage (alleen zijn eerste), Iselin, Baker, Botha en Schenk worden besproken onder de hoofdreden 'berbers nooit echt bereikt' (Holme), omdat ze weliswaar een andere invalshoek hebben, maar inhoudelijk daar toch onder te klasseren zijn (zie 3.2.1).

ONDERZOEKER	HOOFDREDEN
Guys – 1865	Vervolging Moslims
Holme – 1898	Berbers nooit echt bereikt
Mesnage – 1914	1) Berbers nooit echt bereikt 2) Apostasie
Iselin – 1918	Eigen onafhankelijke karakter van de berbers
Corbon – 1958	Accumulatie van alle redenen
Speel – 1960	Vandaals arianisme
Baker – 1966	1) Berbers nooit echt bereikt 2) Geen eigen Schriftvertaling
Heggoy – 1967	Donatistische strijd
Frend – 1975	Plunderende nomaden
Schoen – 1980	Accumulatie van alle redenen
Botha – 1986	Geen inheemswording kerk
Schenk – 1993	Gebrek aan contextualisatie

3 Analyse van de hoofdredenen

In dit hoofdstuk zullen de redenen die door de onderzoekers als hoofdredenen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika bestempeld worden (zie 2.3 en 2.4), beschreven en besproken worden. We zullen steeds eerst een beschrijving geven van de hoofdreden, in overeenstemming met de manier waarop de bijbehorende onderzoeker deze reden in de literatuur aanbrengt. Daarna volgt onze beoordeling van de betreffende hoofdreden en proberen we het gewicht van de argumentatie van de onderzoeker(s) te bepalen.

De enige hoofdreden die in dit hoofdstuk niet wordt besproken is ‘accumulatie van alle redenen’, omdat dit – zoals de benoeming zelf al aangeeft – een opeenstapeling van de andere redenen is. Wij zullen in onze eindconclusie in hoofdstuk 4 echter op deze hoofdreden terugkomen.

3.1 De donatistische strijd

3.1.1 Beschrijving

De meeste onderzoekers halen de donatistische strijd³⁰ aan als reden voor het verval van de kerk. De meesten noemen deze strijd in de marge van de argumentatie aangaande het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika (Guys, Holme, Mesnage) of zien deze strijd als een van de vele verschillende elementen van het verval (Corbon), en zeggen daarbij dat de donatistische strijd zeker geen doorslaggevende rol heeft gespeeld (Speel). Een enkeling (Baker) benadrukt dat de kerk na de donatistische strijd nog zeer sterk was.³¹ Heggoy ziet de donatistische strijd echter duidelijk als hoofdreden.³²

³⁰ Hoewel deze benaming een eenzijdige klemtoon legt, wordt hier algemeen het meningsverschil tussen donatisten en katholieken mee bedoeld, samen met alle daarmee gepaard gaande gebeurtenissen.

³¹ Guys, 6, Holme, 36-75, Mesnage, *Déclin et extinction*, 5, 112, 289, Jean Corbon, “Réflexions sur la mort d’une Eglise,” *Proche-Orient Chrétien* (1958): 204-205, 223, C. J. Speel, “The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam,” *Church History* 29 (1960): 379. Dwight L. Baker, “How a Whole Church Vanished, Five reasons why no larger body of Christendom exists in North Africa, the Middle East, and Asia Minor,” *Christianity Today* 11 (November 25, 1966): 3.

³² Willy Normann Heggoy, “Outside Missionary Interests And Questions,” *Journal of Saint Paul School of Theology Methodist* (1967): 29-45 (vooral het gedeelte “*Did Saint Augustine Kill the Church in North Africa*”, 39-43). In een ander artikel zegt hij dat er weliswaar verschillende factoren aan te wijzen zijn voor het verdwijnen van de kerk, maar dat een wezenlijke oorzaak bij de kerk zelf lag, en dat er in het jaar 411 (de

Heggoy legt nadruk op het feit dat de donatistische strijd een theologisch meningsverschil als basis had, dat resulteerde in het bestaan van twee verschillende denominaties, namelijk een stroming die de onder de vervolgingsdruk bezweken christenen op voorwaarde van berouw en boetedoening terug in de kerkgemeenschap wilde opnemen (de katholieken) en een stroming die de bezweken christenen als heidenen beschouwde en als voorwaarde van heropname in de kerk bekering en doop voorstond (de donatisten). De leiders van de donatistische kerk waren niet meer of minder hoog opgeleid dan de leiders in de katholieke kerk; de meerwaarde van de donatistische kerk was dat ze wegen had gevonden om het evangelie te brengen naar gebieden die nog niet geromaniseerd³³ waren. Ook benadrukt Heggoy het feit dat de donatistische kerk de meerderheidskerk in Noord-Afrika was. Ze was de populaire kerk, de kerk van het volk.³⁴

De twee denominaties kenden geruime tijd hun gezamenlijke bestaan in Noord-Afrika, tot aan het moment waarop de donatistische kerk werd vernietigd en uitgeroeid door de katholieke kerk. Dit gebeurde met hulp van de staat, die hierbij middelen als vuur, zwaard, soldaten, gevangenis, en ballingschap inzette. Augustinus was hier de hoofdverantwoordelijke voor, omdat hij tot de conclusie was gekomen dat het uitoefenen van geweld een geoorloofd middel was om de weerspannigen (de donatisten) te dwingen terug in de (katholieke) kerk te komen. Hij won op de doorslaggevende conferentie in 411 het debat, en van toen af aan was de donatistische kerk ten dode opgeschreven. Het uitroeien van de kerk was volgens Heggoy niet gelukt door heidenen, maar kon nu wel plaats vinden door het beleid en de keuzes van (mede)christenen. Deze ontwikkeling was van wezenlijk belang omdat de meerderheidskerk door de minderheidskerk werd uitgeroeid. Augustinus had weliswaar het debat gewonnen, maar daar stond tegenover dat er een kerk verloren werd, ja zelfs *de kerk*.³⁵

officiële veroordeling van het donatisme) een catastrofe uitbrak waarin de ware reden voor het verdwijnen van de kerk van Christus in Noord-Afrika gezocht moet worden, Willy Normann Heggoy, "Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika," In *Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika*, Herausgabe Willi Höpfner, 20-27 (brochure zonder publicatiegegevens), 21. Ook een specialist als Friend legt de hoofdredenen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika bij de donatistische strijd; Friend, *Donatist Church*, 75, 207, 278. Maar ook in de niet-specifieke literatuur wordt het regelmatig als hoofdreden aangehaald. Zernov schrijft bijvoorbeeld in een hoofdstuk aangaande de oorsprong van schisma's over de twee partijen in de donatistische strijd: "*Hun haat leidde tot het volledig uitsterven van het christendom in Noord-Afrika onder de inheemse bevolking (...)*," Nicolas Zernov, *The Reintegration of the Church* (London: SCM Press, 1952), 39.

³³ Met 'romaniseren' of 'romanisatie' wordt algemeen het overschaduwten van de inheemse Noord-Afrikaanse berbercultuur door de vreemde Romeinse cultuur bedoeld. De plaatselijke cultuur wordt grotendeels weggedrukt en vervangen door de vreemde cultuur, wat zich uit in allerlei maatschappelijke vormen, zoals architectuur, wegebouw, kunst, taal, godsdienst, enz.

³⁴ Zie voor de genoemde benadrukkingen Heggoy, *Missionary Interests*, 40-41. Ook Friend zegt dat het donatisme de overheersende religie in Noord-Afrika was; Friend, *Donatist Church*, 55, 169.

³⁵ Heggoy, *Missionary Interests*, 42.

Heggoy is dan ook van mening dat de donatistische kerk veel beter stand zou gehouden kunnen hebben tegen de Vandalen, en dat er alle reden is om te geloven dat ze de islam had kunnen overleven, maar dat ze daar gewoonweg de kans niet voor gekregen heeft. De Vandalen brachten een ketterse ariaanse kerk (zie voetnoot 26) mee die veel invloed heeft gehad op de situatie in Noord-Afrika, en toen de moslims kwamen hadden ze slechts nog een uitgeput instituut omver te duwen. De islam heeft het christendom niet vernietigd, de kerk heeft zelfmoord gepleegd in Noord-Afrika.³⁶

3.1.2 *Beoordeling*

Heggoy ondersteunt zijn meningen en de aanhaling van de feiten geen enkele keer met verwijzingen naar de literaire bronnen. Wel blijkt uit het artikel dat Heggoy niet onbekend is met de gebeurtenissen rond de donatistische strijd en aan het eind van zijn werk heeft hij dan ook een (zeer) beknopte bibliografie over het onderwerp.³⁷ We moeten een onderscheid maken tussen de *feiten* die hij naar voren brengt en zijn *extrapolaties* aan de hand van die feiten.

Het moge duidelijk zijn dat de donatistische strijd de kerk in Noord-Afrika nadeel en schade berokkend heeft. Het meningsverschil over de zuiverheid van de kerk spleet de kerk doormidden,³⁸ daar lijkt op grond van de oorspronkelijke bronnen geen twijfel over mogelijk te zijn. Deze bronnen tonen aan dat donatistische christenen vervolgd werden.³⁹ De twee grote

³⁶ Ibid., 42-43.

³⁷ Ibid., 45.

³⁸ Chris J. Botha, "The Extinction of the Church in North Africa," *Journal of Theology for Southern Africa* 57 (1986): 26.

³⁹ Frend bericht over de belangrijkste vervolgingen, die overigens wel met tussenpozen plaatsvonden. In het jaar 317 begon de eerste poging tot vervolging, waarbij kerken geconfisqueerd en leiders in ballingschap gestuurd werden. In 321 werd een wet tot tolerantie van kracht. In 347-348 was er weer een grote vervolging, waarvan zowel katholieke als donatistische schrijvers zeggen dat het de instorting van het donatisme in Carthago en Proconsularis tot gevolg had. In 361 was er dan weer rust onder Julianus, en kwamen er zelfs donatistische leiders terug uit ballingschap. In 399 werd de vervolging door de keizerlijke autoriteiten van de kant van de katholieken verdedigd en aangemoedigd, waarna er in 405 nieuwe vervolgingen uitbraken. In 411 werd dan de zwaarste klap uitgedeeld toen er door keizerlijk decreet een algeheel verbod kwam op donatistische samenkomsten, eigendommen werden geconfisqueerd en aan de katholieken overgedragen, en bisschoppen in ballingschap werden gestuurd naar uithoeken van het Romeinse rijk, in afzondering van elkaar. Het behoren tot het donatisme was van toen af aan een misdaad, die met zware geldstraffen werd beboet. De lagere klasse van donatistische boeren en slaven kon gegegeld worden. De doodstraf werd echter niet voorgeschreven. Zie Frend, *Donatist Church*, 159, 161, 180, 187-188, 241, 268, 288-289 (met vermelding van oorspronkelijk bronnenmateriaal). Anderzijds zijn er ook berichten over donatisten die katholieken vervolgden, zoals bij Guys die meldt dat de katholieken te lijden hadden onder de kwellingen van de donatisten, en uit enkele dorpen werden weggejaagd; Guys, 6 (met bronvermelding).

christelijke partijen in Noord-Afrika werkten niet in eenheid samen tot uitbreiding van de kerk, maar de ene partij vervolgde de ander met de hulp van keizerlijke autoriteiten. Het donatisme – en hiermee een aanzienlijk deel van de Noord-Afrikaanse christenheid – werd vrijwel geheel in de kiem gesmoord. Het christendom van Noord-Afrika dat in de eerste eeuwen zo sterk leek, werd een eerste grote klap toegebracht.

Het is echter heel moeilijk om te stellen dat de vervolging van de donatisten recht evenredig in verband staat met het algehele verdwijnen van de kerk, zoals Heggoy dat doet. Terecht stelt Baker dat er ten tijde van de inval van de Vandalen in het jaar 429 nog minstens 500 bisdommen in Noord-Afrika waren, wat volgens hem neerkomt op een vierde deel van het gehele toenmalige christendom.⁴⁰ Ongetwijfeld zijn er in de jaren tussen 411 en 429 – de periode van de beslissende conferentie tot aan de inval van de Vandalen – (donatistische) bisdommen gesloten en bisschoppen verbannen door toedoen van de katholieken, maar de grootste afname van het aantal bisdommen vond plaats onder de heerschappij van de ariane Vandalen⁴¹ die zowel donatisten als katholieken vervolgden.⁴²

Voor Heggoy had de donatistische strijd en de daarmee gepaard gaande neergaande ontwikkeling in Noord-Afrika als belangrijk gevolg dat de kerken onder de Vandalen steeds kleiner werden,⁴³ maar ook hier is het moeilijk om dit als rechtstreeks gevolg te zien van de uitkomst van de conferentie in het jaar 411. Als de omstandigheden gelijk waren gebleven en de ariane Vandalen niet een nadrukkelijke stempel op Noord-Afrika hadden gedrukt, zou zijn redenering meer kracht gehad hebben. Nu is echter de verhouding oorzaak-gevolg niet geheel duidelijk omdat belangrijke bijkomende elementen – vooral de vervolgingen onder de Vandalen – een rol spelen.

⁴⁰ Baker, 3. Op de beslissende conferentie van 411 waren 286 katholieke en 284 donatistische bisschoppen aanwezig; Friend, *Donatist Church*, 277. Mesnage meldt zelfs dat er in het jaar 430 nog 700 bisdommen waren, en in 484 nog 574; Mesnage, *Déclin et extinction*, 243 (zie ook 3.3.2).

⁴¹ In het jaar 534 waren er slechts nog 250 à 220 bisdommen; Ibid.

⁴² Monceaux, *Histoire littéraire*, vol. 4, 98.

⁴³ Volgens Heggoy waren er zeer grote kerkgebouwen in de 4e en vroege 5e eeuw, terwijl er in de 6e en 7e eeuw nog slechts zeer kleine kerkgebouwtjes waren. Heggoy baseert zich hier op archeologische vondsten, waarvan hij geen specificaties of bronnenmateriaal noemt; Heggoy, *Missionary Interests*, 43. Bij Friend lezen we inderdaad dat de staat van de kerkgebouwen geleidelijk achteruit ging en dat ze vervangen werden door armoedige gebouwtjes, maar eveneens dat er grote en nieuwe kerkgebouwen werden opgericht, en dat verschillende kerken erg welvarend waren in de Vandaalse en vroeg-Byzantijnse tijd en dat het erop lijkt dat het christendom in Numidia pas aan het einde van de 6^e of het begin van de 7^e eeuw begon te vervallen; Friend, *Donatist Church*, 306-307. Los van de interpretatie die Heggoy geeft aan de hem bekende vondsten, lijkt hij dus een ander soort van archeologische vondsten over het hoofd te zien.

Heggoy denkt dat waar de katholieke kerk onder de moslims ten onder is gegaan, de donatistische kerk de mosliminval wél had kunnen overleven, net zoals bijvoorbeeld de Koptische kerk in Egypte is blijven voortbestaan.⁴⁴ Een dergelijke argumentering blijft echter in de lucht hangen. We zullen nooit weten hoe katholieken en donatisten zich naast elkaar ontwikkeld zouden hebben, noch of de donatistische kerk het ‘beter’ gedaan zou hebben dan de katholieke kerk.⁴⁵ Bovendien is het duidelijk dat Heggoy – en met hem verschillende andere onderzoekers – sympathie heeft voor de donatistische kerk. Sommigen weten niet of ze het donatisme een schismatische dan wel een ketterse beweging moeten noemen, maar Heggoy bestempelt zonder meer de *katholieke kerk* als ‘liberaal’.⁴⁶ Zonder deze bestempeling van een waardeoordeel te voorzien, kunnen we zeggen dat het met een dergelijke houding wellicht vrij verleidelijk is om de donatistische strijd en het verlies van de donatisten als absoluut breekpunt te zien in de ontwikkeling van de kerk in Noord-Afrika.⁴⁷

Heggoy maakt bovendien van de donatistische strijd (4^e/5^e eeuw) enerzijds, tot aan de inval van de Arabieren (7^e eeuw) en het laatste dat we weten van de kerk (12^e eeuw) anderzijds, een veel te grote sprong van verschillende eeuwen om het verdwijnen van de kerk te kunnen verklaren. Het staat vast dat de donatistische strijd een belangrijke invloed heeft gehad op de loop van de Noord-Afrikaanse kerkgeschiedenis, en dat het, zoals Schoen het zegt, ‘iets’ met het verdwijnen te maken heeft.⁴⁸ In het licht van andere invloeden die we nog zullen bespreken, kunnen we echter zeggen dat er een te smalle basis is om de donatistische strijd als hoofdreden – als reden die uitstijgt boven alle andere redenen – aan te wijzen.

⁴⁴ “(...) als de donatistische kerk niet vernietigd zou zijn door christenen, is het erg onwaarschijnlijk dat ze vernietigd zou zijn door de moslims. Er is alle reden te geloven dat de donatistische kerk overleefd zou hebben onder de islam, minstens zo goed als de Koptische kerk in Egypte en andere christelijke denominaties binnen de moslimwereld.” Heggoy, *Missionary Interest*, 42-43.

⁴⁵ Friend is realistischer dan Heggoy: “Of het donatisme zich al dan niet tot een nationale kerk ontwikkeld zou hebben zoals die van de Kopten in de Nijlvallei (...) moet tot het speculeren overgelaten worden.” Friend, *Donatist Church*, 226.

⁴⁶ Heggoy, *Missionary Interest*, 41.

⁴⁷ Het is overigens niet geheel duidelijk wat er met de donatisten is gebeurd onder het bewind van de Vandalen, Byzantijnen en moslims, omdat het beschikbare bronnenmateriaal daar zeer weinig over zegt. Op grond van archeologische vondsten en enkele gedeelten in de pauselijke brieven van de 6^e, 7^e, en begin 8^e eeuw denkt Friend dat donatisten en katholieken gescheiden naast elkaar hebben geleefd totdat beide groepen door de islam weggevaagd werden; Friend, *Donatist Church*, 300-314. Markus denkt echter dat hetgeen paus Gregorius kende als ‘donatisme’, in feite niet-Romeins, berbers christendom was; R.A. Markus, “Donatism: the Last Phase,” *Studies in Church History* 1 (1964): 125. Later komt hij zelfs tot de conclusie dat de term ‘rebaptizati’ niet slaat op donatisten, maar op christenen (in het algemeen) die afvallig waren geworden en zich – onder herdoop – tot het arianisme hadden bekeerd onder de vervolging van de Vandaalse leider Huneric in het jaar 484; Markus, *Religious Dissent*, 145, voetnoot 1.

⁴⁸ Schoen, *Kirche der Berber*, 95.

Er is geen enkele andere onderzoeker die de donatistische strijd *niet* noemt, en dus over het hoofd heeft gezien. Slechts in de werken van Seston en Courtois speelt de donatistische strijd geen rol, maar dit heeft te maken met het feit dat hun werken een specifiek onderdeel van de kerkgeschiedenis van Noord-Afrika behandelen (zie 2.2), waarbij een bespreking van de donatistische strijd niet strikt noodzakelijk is. Ook Frensd (*Nomads*) behandelt de strijd niet, omdat hij het exclusief over de nomaden heeft en in hen de hoofdrede voor het verdwijnen van de kerk ziet.⁴⁹ Het is dus niet zo dat de andere onderzoekers de donatistische strijd negeren. Veeleer nemen zij het standpunt in dat de donatistische strijd als reden van het verdwijnen van de kerk ofwel niet van doorslaggevend belang en dus slechts één van de vele redenen is, ofwel overschaduwde wordt door een andere (hoofd)reden. Als een andere hoofdrede als belangrijker beschouwd wordt, gebeurt dit in het algemeen niet door het minimaliseren van de invloed en uitwerkingen van de donatistische strijd zelf, maar door het benadrukken van het grotere belang van de overschaduwde hoofdrede. Het benadrukken van het grotere belang van een bepaalde hoofdrede gebeurt overigens niet alleen ten opzichte van de donatistische strijd, maar ook ten opzichte van de andere aangehaalde redenen in de onderzoeksliteratuur.

Concluderend kunnen we zeggen dat Heggoy de donatistische strijd als hoofdrede van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika aanwijst op grond van het feit dat er een sterke verdeeldheid onder de toenmalige christenheid was, maar nog veel meer op grond van latere ontwikkelingen, die Heggoy rechtstreeks aan de donatistische strijd toeschrijft. De bewijzen voor het recht evenredige verband tussen de donatistische strijd en het verdwijnen van de kerk draagt Heggoy echter niet aan. In ons onderzoek zijn we dergelijke bewijzen ook niet tegengekomen. Geen van de andere onderzoekers kent de donatistische strijd een doorslaggevend belang toe. Alle genoemde elementen in ogenschouw nemend, lijkt het dat het aanmerken van de donatistische strijd als hoofdrede van het verdwijnen van de kerk, onvoldoende onderbouwd is.

⁴⁹ Wat natuurlijk vragen oproept, omdat hij – zoals reeds vermeld in voetnoot 32 – in zijn werk over het donatisme van 23 jaar eerder, de hoofdrede van het verdwijnen van de kerk bij de donatistische strijd legt. We zullen hier in 3.6.2 op terugkomen.

3.2 "De berbers zijn nooit bereikt"

3.2.1 Beschrijving

Relatief veel onderzoekers leggen sterke nadruk op de mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie en bestempelen deze mening als hoofdreden van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Deze hoofdreden bestaat niet uit één enkel (hoofd)punt, maar hangt samen met verschillende redenen die door verschillende onderzoekers naar voren worden gebracht. De mening dat de berbers nooit bereikt zijn, verschijnt dus nooit alleen en wordt steeds duidelijk gemaakt aan de hand van aanvullende redenen. Niet alle aanvullende redenen die met deze hoofdreden samenhangen worden echter door alle onderzoekers, die deze hoofdreden naar voren brengen, genoemd. Meestal wordt slechts een aantal van de aanvullende redenen door een enkele onderzoeker genoemd, en zelden allemaal. Het categorisch samenbrengen van de hieronder genoemde aanvullende redenen is dan ook door onszelf gebeurd, op grond van het verband dat in de onderzoeksliteratuur steeds wordt gelegd tussen die redenen en de mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie. Overzichtshalve zullen de verschillende elementen afzonderlijk door ons worden weergegeven. In de onderzoeksliteratuur hangen ze nauw met elkaar samen en lopen ze dikwijls in elkaar over.

De hoofdreden waarop de verschillende elementen betrekking hebben, verschijnt niet bij iedere onderzoeker onder dezelfde benaming. Op grond van inhoudelijke kenmerken wordt echter al snel duidelijk dat het in wezen om dezelfde hoofdreden gaat. De volgende onderzoekers vallen onder deze hoofdreden samen te brengen (zie 2.4):

Holme	-----	Berbers nooit echt bereikt
Mesnage	-----	Berbers nooit echt bereikt (1 van de 2 hoofdredenen)
Iselin	-----	Eigen onafhankelijke karakter van de berbers
Baker	-----	Berbers nooit echt bereikt (1 van de 2 hoofdredenen)
Botha	-----	Geen inheemswording kerk
Schenk	-----	Gebrek aan contextualisatie

Het valt bij deze hoofdreden op dat er een sterk onderscheid wordt gemaakt tussen de berbercultuur enerzijds, en de Romeinse cultuur anderzijds. Ook wordt het donatistische schisma dikwijls als belangrijk breekpunt gezien in de evangelieverkondiging onder berbers.

Het donatisme wordt dan niet alleen als een religieuze afscheidingsbeweging beschouwd, maar nog meer als een etnisch-sociale en politieke afscheidingsbeweging. De donatistische kerk wordt als de kerk *van de berbers* gezien, terwijl de katholieke kerk als die *van de buitenlandse Romeinen* beschouwd wordt. In zoverre het evangelie de berbers bereikt had, is hun dat evangelie met het vervolgen en uitroeien van de donatisten weer afgenomen. Men benadrukt dat het evangelie vooral een rol onder de Romeinse en geromaniseerde bevolking speelde, en niet onder de inheemse berbers, die het grootste deel van de bevolking van Noord-Afrika vormden. Waar de Romeinse invloed afnam en verdween, verdween ook de invloed van het evangelie en het christelijke geloof.

Hieronder geven we de gedachten weer die samenhangen met de mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie. Aangezien relatief veel onderzoekers deze hoofdredenen aanbrengen, zullen we hier uitgebreider op ingaan dan op andere hoofdredenen.

3.2.1.1 Evangelisatie gelijkgesteld met romanisatie

Al vanaf Holme en Mesnage wordt de stelling verdedigd dat de bevolking van Noord-Afrika slechts met het evangelie bereikt is in zover ze ook geromaniseerd was. Het evangelie kwam Noord-Afrika binnen onder het bestuur en de heerschappij van de Romeinen, en is altijd sterk aan de Romeinse invloedssfeer gebonden gebleven. Het evangelie vond slechts daar ingang waar de Romeinse cultuur ingang had gevonden. Buiten de grenzen van de Romeinse invloed was er nauwelijks kennis van het evangelie. De berbers waren veruit in de meerderheid in Noord-Afrika, maar door de beperkte reikwijdte van de evangelieverkondiging zijn zij nooit bereikt. Mesnage zegt het treffend als hij het heeft over de geografische kaarten van Noord-Afrika:

Zij geven ons een welhaast mathematische evenredigheid van romanisatie en evangelisatie, en zij tonen ons dat de evangelisatie van het land eerst en vooral, en, om zo te zeggen, uitsluitend onder de Romeinse bevolking bedreven is.⁵⁰

Mesnage probeert dan verder aan te tonen dat de berbers eigenlijk helemaal nooit bereikt zijn, en dat de invloed van het evangelie zelfs onder de geromaniseerde berbers⁵¹ beperkt was. Als

⁵⁰ Mesnage, *Déclin et extinction*, 275.

er een bisdom opgericht werd in een berbergegebied, dan had dit bisdom, op een enkele uitzondering na, een titel die ontleend was aan de Romeinse cultuur, en niet aan de inheemse cultuur. Als Mesnage daar voorbeelden van geeft, zegt hij:

Dit is een duidelijk bewijs dat de bisschop in het algemeen eerst pastor was van de Romeinse kolonisten, pas daarna van de inheemsen die er mee in hadden gestemd om zich met hen te vermengen en die min of meer geromaniseerd waren door hun contact.⁵²

Voor Mesnage is het gevolg van het feit dat de evangelisatie niet verder reikte dan de romanisatie zelfs een van de twee hoofdredenen van het verdwijnen van de kerk in de tijd van de moslimverovering:

Voor ons moet de oorzaak *vooral* gezocht worden bij, laten we het durven zeggen:

- 1) het kleine aantal van *inheemse* gelovigen die overeind waren gebleven na de verdwijning van de Latijns-Afrikaanse christenheden, die in de 5^e eeuw bijna het geheel van de kerk van Afrika vormden.⁵³

Voor verschillende andere onderzoekers speelt de gedachte dat evangelisatie hand in hand ging met romanisatie een belangrijke rol.⁵⁴ Corbon maakt echter een andersoortige opmerking door te zeggen dat het christendom weliswaar een *buitenlands fenomeen* was, maar dat dit gold voor alle landen buiten Palestina. Hij legt een andere klemtoon door te zeggen dat de berbers nooit echt bereikt zijn, doordat de romanisatie nooit goed is doorgezet:

⁵¹ Globaal gezien waren er drie categorieën van berbers: 1) romanoberbers, of geromaniseerde berbers, die in en rondom de steden leefden en geïntegreerd waren in de Romeinse maatschappij 2) plattelandsberbers die niets moesten weten van de Romeinen 3) nomadische berbers die in de bergen en de woestijn leefden; Botha, 29-30.

⁵² Mesnage, *Déclin et extinction*, 275.

⁵³ Ibid., 268. Voor de tweede door Mesnage gegeven hoofdreden zie 3.5.

⁵⁴ Enkele voorbeelden: “*Het Afrikaanse christendom ging praktisch ten onder met de keizerlijke macht en liet slechts weinig sporen na. Welnu, deze toevalligheid wijst op een verbinding tussen de twee (...). De kerk was geleidelijk geslonken met de Romeinse bevolking. (...) want over het geheel had het christendom slechts weinig grip gekregen op de Moren.*” Holme, 248-249. “*Als er een eigenlijke uitbreiding van het christengeloof onder de inheemsen plaats vond, gebeurde ze in de zin van een romanisatie, niet een evangelisatie, om de grenzen van de Romeinse of Byzantijnse heerschappij te bevestigen, dus uit kolonisatiepolitiek, niet uit Rijk-Gods-politiek.*” Iselin, 60. Aan de hand van zijn interpretaties aangaande enkele gevonden opschriften zegt Seston: “*Het is dus goed mogelijk te zeggen dat de Romeinse beschaving en de christelijke kerk hun samengebonden lotsbestemmingen hebben in Noord-Afrika.*” Seston, 121.

(...) het drama van de Magrebijnse kerk was niet dat de evangelisatie coëxtensief was met de romanisatie, maar dat de romanisatie zo oppervlakkig is gebleven.⁵⁵

Samen met de mening dat evangelisatie sterk in verband staat met romanisatie, benadrukt men de gedachte dat het Romeinse Rijk in zijn maximale omvang slechts de helft van het hele beschikbare gebied van de Magreb omvatte. Men stelt dat dit gebied onder de Vandalen en Byzantijnen alleen maar kleiner is geworden. Bovendien was de kerk door de geografische ligging van Noord-Afrika en de natuurlijke grenzen van zee en woestijn, afgescheiden van de rest van de wereldwijde kerk, wat vooral in de tijd onder de Vandalen en moslims funest werd. De christenen van de Magreb hadden zelf ook geen achterland waarheen ze het evangelie konden brengen, waardoor ze altijd in de marge van missionaire uitbreiding zijn gebleven. Een kerk die zo beperkt is, kan gewoonweg niet groeien of zich uitbreiden.⁵⁶

3.2.1.2 Geen eigen Bijbel en liturgie

Verschillende onderzoekers brengen naar voren dat het christendom niet alleen door een vreemde cultuur naar Noord-Afrika gebracht en daar verspreid werd, maar dat dit ook nog eens gebeurde in een vreemde taal. De Bijbel en liturgie waren er slechts in het Latijn, en niet in het Berber.⁵⁷ Het ontbreken van een inheemse schriftvertaling is voor verschillende onderzoekers een belangrijk element. Voor Baker ligt hier zelfs de hoofdrede van het verdwijnen van de kerk,⁵⁸ zeker in vergelijking met streken waar er wel een eigen Bijbelvertaling was:

In het Midden-Oosten was de mate waarin de kerk de vernietiging van haar Noord-Afrikaanse zuster ontliiep, de mate waarin ze een inheems fundament had ontwikkeld, beginnende bij de vertaling van de Schriften in de taal van het volk.⁵⁹

⁵⁵ Corbon, 223.

⁵⁶ Schoen, *Kirche der Berber*, 95, 104. Corbon, 224-225.

⁵⁷ In Noord-Afrika waren er drie hoofdtalen: 1) Latijn – binnengebracht door de Romeinen 2) Punisch – een Semitische taal, waarschijnlijk met sterke invloed van de Feniciërs 3) Lybisch – een Afrikaanse taal; Friend, *Donatist Church*, 57, Holme, 18. Overigens blijkt uit de onderzoeksliteratuur dat het niet altijd duidelijk is wanneer er Punisch dan wel Lybisch onder de berbers gesproken werd, en deze twee talen worden dan ook regelmatig door elkaar gebruikt door de onderzoekers.

⁵⁸ Onder 2.4 hebben we reeds gezien dat Baker zowel het niet bereikt zijn van de berbers als het ontbreken van een eigen Bijbel en liturgie als hoofdrede heeft bestempeld. Omdat deze tweede hoofdrede bij verschillende andere onderzoekers wordt genoemd om duidelijk te maken dat de berbers niet bereikt zijn met het evangelie, hebben we deze hoofdrede ook bij Baker ondergeschikt gemaakt aan zijn eerste hoofdrede. Dit vormt inhoudelijk geen probleem, want hoewel Baker twee hoofdredeën naar voren brengt, is het duidelijk dat hij uiteindelijk wil benadrukken dat de berbers nooit bereikt zijn.

⁵⁹ Baker, 5. Dit is tevens de hoofdgedachte van Walter Freyag, “Die Lehre der Kirchengeschichte Nordafrikas für die heutige Mission,” *Lutherische Rundschau* 4, no. 4 (1955): 319-327.

3.2.1.3 Verschillen tussen berbers en Romeinen

Door verschillende onderzoekers wordt gesteld dat de berbers het in zekere zin niet toelieten dat ze met het evangelie bereikt zouden worden, omdat ze het christelijke geloof identificeerden met de keizerlijke macht van de binnengevallen kolonisten. De berbers hadden een grote afkeer van de Romeinen en accepteerden en tolereerden hen zo weinig mogelijk. We nemen een citaat van Schenk om deze aangehaalde reden te illustreren:

De inheemse bevolking kon de godsdienst van de veroveraars niet van heler harte aanvaarden gezien hun ambivalentie aangaande de Romeinse cultuur en de keizerlijke macht. De berbers verloren hun politieke macht aan de kolonisten en werden in de marge geduwd.⁶⁰

Er wordt ook van de berbers beweerd dat ze, ondanks dat ze altijd hebben moeten leven onder vreemde bezetters, hun eigen cultuur en karakter behouden hebben.⁶¹ De algemene persoonlijkheid van een berber wordt gekenmerkt door een sterke eigen wil en een hang naar autonomie. Voor Iselin ligt de hoofdreden voor het verdwijnen van de kerk dan ook bij het feit dat de berbers het evangelie van de vreemde bezetters niet wilden ontvangen, en dit vanwege hun eigengereide karakter:

Maar dit algehele manco aan heilserkennis heeft zijn diepere oorzaak in die opvatting van het heil zelf, dat door het zich aansluiten bij de kerk gevonden wordt en daarmee uitloopt op een onderwerping aan haar wet, en dat niet alleen een individueel grijpen en een innerlijke aanvaarding van de geloofsgoederen verlangt, maar ook een aanvaarding van geloofsvormen. Dit laatste, echter niet het eerste, had kunnen gebeuren, ook als het geloof in een vreemde heilige taal aangeboden zou worden. Maar juist de onderwerping aan een andere macht, die ontvreemding van het eigen wezen, het opgaan van het individuele in het algemene, is in strijd geweest met de berbernatuur tot op de dag van vandaag.⁶²

⁶⁰ Calvin E. Schenk, "The Demise of the Church in North Africa and Nubia and its Survival in Egypt and Ethiopia: A Question of Contextualization?" *Missiology* 21, no. 2 (1993): 134. Botha verwoordt het zo: "*De kerk kon zichzelf niet losmaken van de Romeinse cultuur en de berbers verzetten zich tegen deze Romeinse cultuur met elke vezel van hun wezen.*" Botha, 24.

⁶¹ Frend, *Donatist Church*, 31.

⁶² Iselin, 62. Iselins werk lijkt niet bekend te zijn, want het wordt door geen enkele andere onderzoeker genoemd. Naast de nadruk op het sterke eigen karakter van de berber, heeft het werk van Iselin echter voor ons niets nieuws toe te voegen. Het individualisme van de berber wordt ook aangehaald door Corbon, 222.

Men meent dat het onafhankelijke karakter van de berbers er ook voor heeft gezorgd dat er ondanks de kerstening dikwijls een sterke invloed van heidense godsdiensten en occult bijgeloof aanwezig bleef. In een groot aantal van de gevallen heeft er slechts een oppervlakkige kerstening plaatsgevonden.⁶³

Een verdere nadruk wordt gelegd op de grote culturele, politieke en economische verschillen tussen de Romeinse bevolking en de berbers, die de inheemse Afrikaanse bevolking vormden.⁶⁴ De verschillen tussen de twee volken waren te groot om een goede wederzijdse integratie mogelijk te maken en het evangelie is niet in staat gebleken om de verschillen te overbruggen. Schoen voegt er aan toe dat het christendom zich slecht kon aanpassen aan sociale verandering. Het viel goed bij stedelingen en landbouwers, veel minder goed bij veefokkers, nomaden en ruitervolken, terwijl deze laatste levensvormen steeds noodzakelijker werden vanwege de door het veranderende klimaat opgedrongen verstepping van Noord-Afrika.⁶⁵

3.2.1.4 Geen eigen volkskerk

Tegenover de aanwezigheid van de vreemde Romeinse kerk benadrukt men het afwezig zijn van een echte berberse volkskerk. De donatistische kerk was een volkskerk, of op zijn minst een in wording, maar deze is door medechristenen de kop in gedrukt.⁶⁶ Vanaf het allereerste begin onder de bezetting door de Romeinen heeft de kerk gedurende de gehele geschiedenis van het christendom in Noord-Afrika geworsteld om werkelijk inheems te worden, maar dit is nooit gelukt. Voor Botha is dit dan ook de hoofdreden van het uiteindelijke verdwijnen van de kerk:

De kerk in Noord-Afrika kon de spanning tussen haar *katholiciteit* en haar *inheemsheid* niet te boven komen, en deze spanning had gevolgen die de kerk in die mate uitputten en verzwakten dat ze, toen ze zich moest verzetten tegen de islam, een gebroken kerk was zonder werkelijke geestelijke vitaliteit.⁶⁷

⁶³ Schoen, *Kirche der Berber*, 102. “Een markant kenmerk van het berbertemperament is het wezenlijke locale karakter van zijn godsdienst, hetzij nominaal heidens, hetzij christelijk, of mohammedaans.” Holme, 16.

⁶⁴ Speel, 379.

⁶⁵ Schoen, *Kirche der Berber*, 92-93, 100.

⁶⁶ Holme ziet hier vergaande gevolgen: “Het verwoesten van het donatisme was de vernietiging van de ene kans op het voort blijven bestaan van het christendom in Noord-Afrika.” Holme, 252.

⁶⁷ Botha, 25.

Ook voor Schenk moet de hoofdrede in het ontbreken van een volkskerk gevonden worden. Als hij de situatie van Noord-Afrika vergelijkt met die van Egypte en Ethiopië – waar het christendom wel is blijven bestaan – komt hij tot de conclusie dat alles draait rond contextualisatie, oftewel inheemswording:

Kerken die geworteld waren in de plaatselijke cultuur weerstonden de dreiging van de islam, maar waar het geloof teveel afhankelijk was van externe bronnen of van de interne koloniale elite, was het niet voldoende eigen bezit geworden, en bezweek het daardoor voor de islamitische druk.⁶⁸

3.2.1.5 Samenvatting

Verschillende onderzoekers onderstrepen het belang van de mislukte inheemswording van het evangelie in Noord-Afrika. Niet iedereen haalt altijd alle bovengenoemde elementen aan in de lijn van argumentatie, maar de boodschap is duidelijk: *de berbers zijn nooit echt bereikt met het evangelie*. Om een voorbeeld te geven van hoe een onderzoeker dit verwoordt, citeren we een deel van de conclusie van Holme, dat tegelijk een samenvattende, doch niet complete weergave is van het geheel van bovengenoemde elementen:

Voor zover we kunnen nagaan kunnen de redenen voor het uitsterven van de kerken in Noord-Afrika als volgt weergegeven worden. Ze gingen ten onder omdat ze de kerken van een partij waren, en niet van een bevolking; ze hadden alleen ingang bij de beschaafde Romeinen, en niet bij de barbaarse Moren. Omstandigheden dwongen hen om een vijandige en onverzoenlijke houding aan te nemen jegens de vorm van christendom die de Moren hadden aangenomen, en hun leven was samengebonden met dat van de Romeinse overheersing in de Provincie. Vanaf de tijd van de Vandalen was deze geleidelijk verzwakt en haar grondgebieden waren langzaam aan geslonken; de buitenlandse bevolking in Afrika was afgenomen en met haar de aantallen in de kerk. (...) toen de Romeinse gemeenschap werd verstrooid, werd ook de kerk verstrooid, en het uiteenvallen van de keizerlijke macht betekende eveneens het uiteenvallen van het kerkelijke systeem.⁶⁹

3.2.2 Beoordeling

Het valt op dat in de argumentatie van de mening dat de berbers nooit met het evangelie zijn bereikt, zelden wordt teruggegrepen op oorspronkelijke bronnen. Als dit al gebeurt, zijn de

⁶⁸ Schenk, 131.

⁶⁹ Holme, 253-254.

verwijzingen opvallend weinig talrijk en vinden we ze voornamelijk in de oudste onderzoeksliteratuur. Echter ook in deze literatuur vinden we eerder verwijzingen naar eigentijdse onderzoeken dan naar oorspronkelijke bronnen. De latere onderzoeksliteratuur – in het bijzonder de werken vanaf Baker (1966) – verwijst in de argumentatie van deze hoofdrede niet zozeer naar de resultaten van de oudere onderzoeksliteratuur, maar veeleer naar een breed scala van secundaire literatuur, die niet het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika als onderwerp heeft, en dikwijls evenmin teruggrijpt op oorspronkelijke bronnen. Deze observaties doen de vraag rijzen in hoeverre de ons aangereikte informatie over de kerk van Noord-Afrika werkelijk haar fundament vindt in oorspronkelijke bronnen. Deze vraag zal echter niet door ons beantwoord worden. Het is ons oogmerk de eigenlijke argumentatie te volgen die in de door ons behandelde onderzoeksliteratuur naar voren komt, en hierop in te haken.

Holme had het sterke verband tussen evangelisatie en romanisatie al in 1898 aangegeven, voornamelijk op grond van onderzoek van de specifieke literatuur van zijn tijd over het Romeinse Noord-Afrika. Vooral het werk van Boissier⁷⁰ was voor hem toonaangevend. We vinden echter geen enkele verwijzing van Holme naar het werk van Boissier of andere werken waaruit duidelijk wordt dat de evangelisatie in Noord-Afrika werkelijk beperkt was tot de invloedssfeer van de Romeinen. Wel vinden we verwijzingen die iets zeggen over de grenzen van het Romeinse rijk, de afscheiding tussen de Romeinen en het ‘Moorse’ volk die hierdoor bestond, en het verschil in taal dat er was tussen de Romeinen en de Moren.⁷¹ Holme wil dus duidelijk het verschil tussen de Romeinse en berbergebieden beklemtonen. Maar als Holme al uit zijn bronnenmateriaal heeft opgemaakt dat er een sterk verband bestaat tussen de invloed van de Romeinen en de reikwijdte van het evangelie, dan weet hij dat niet overtuigend op ons over te dragen. Desalniettemin brengt hij zijn mening sterk naar voren, zowel aan het begin als aan het eind van zijn werk, zonder dat de rest van zijn onderzoek zijn mening als onomstotelijk feit kan markeren.

Mesnager is in 1915 de volgende die het genoemde verband sterk benadrukt. Hij is directer in zijn benadering en bouwt voort op het onderzoek dat hij zelf verricht heeft. Hij is door zijn

⁷⁰ Gaston Boissier, *L'Afrique Romaine. Promenades archéologiques en Algérie et en Tunisie* (Paris: Hachette, 1895).

⁷¹ Holme, 8-9, 11-12, 18-20. Dit soort van verwijzingen is overigens overeenkomstig de inhoud van Boissiers werk, daar deze vooral de verschillen tussen Romeinen en berbers benadrukt. Hiermee is echter wellicht nog niet direct alles gezegd over de reikwijdte van het evangelie.

observaties tot de conclusie gekomen dat christelijke overblijfselen slechts gevonden zijn in de gebieden die geromaniseerd zijn. Zijn werk bestaat dan ook voornamelijk uit het zo goed mogelijk in kaart brengen van de romanisatie in Noord-Afrika en het vaststellen van de reikwijdte van de Romeinse invloed en hiermee de invloed van het evangelie.⁷² Hoewel het werk van Mesnage gedegen is en hij zijn stellingen illustreert met voorbeelden, blijft er toch minstens één belangrijke vraag onbeantwoord: als de berbers werkelijk fundamenteel verschillend waren in vergelijking met de Romeinen en hun cultuur anders was dan die van de Romeinen, is het dan mogelijk dat de berbers hun eventuele christelijke identiteit anders beleefden en anders uitdroegen dan de Romeinen? Is het bijvoorbeeld mogelijk dat christelijke berbers *niet* in basilieken of als zodanig te identificeren kerkgebouwen samenkwamen? Is het mogelijk dat berberchristenen, in tegenstelling tot Romeinse en geromaniseerde christenen, veel minder ‘drang’ hadden om hun christelijke identiteit zichtbaar te maken met allerlei tekens en opschriften (bijvoorbeeld doordat de berbers niet konden lezen en schrijven, zoals dat vandaag de dag nog altijd met het merendeel van de berbers het geval is – zie voetnoot 99)? Met andere woorden: sluit het ontbreken van christelijke overblijfselen in de niet-geromaniseerde gebieden *noodzakelijkerwijs* een christelijke aanwezigheid uit? Deze vraag laat Mesnage onaangeroerd.

Iselin legt eveneens het verband tussen evangelisatie en romanisatie (zie voetnoot 54), maar geeft geen onderbouwing voor zijn stellingen. Wel betuigt hij in het begin van zijn werk zijn sympathie voor de opvattingen van Holme en Mesnage aangaande de sterke relatie tussen evangelisatie en romanisatie. Hij bevestigt vooral de vakbekwaamheid van Mesnage door te stellen dat Mesnage reeds eerder deskundige werken over het verband tussen evangelisatie en romanisatie heeft opgesteld, heeft geput uit veel archeologische en epigrafische bronnen, en als Witte Pater vertrouwd is met de zendingsproblemen. Volgens Iselin zal het oordeel van Mesnage daarom altijd wezenlijk maatgevend blijven, te meer daar zijn oordeel samenvalt met dat van Boissier.⁷³ Los van de vraag of Iselins beoordeling van het werk van Mesnage correct is, is het duidelijk dat Iselin verder bouwt op de opvattingen van Holme en vooral

⁷² “Bij het vaststellen van een aanzienlijke ontwikkeling van het christendom in het ene gebied door de ruïnes van talrijke basilieken, en de vrijwel volledige afwezigheid van christelijke overblijfselen in het andere, hoewel het aangrenzend is, heb ik me dikwijls afgevraagd welke de reden is van dit verschil. Na enkele onderzoeken zag ik dat het eerste gekoloniseerd was geweest, terwijl het tweede het niet was geweest.” Joseph Mesnage, *Romanisation de l’Afrique*. (Paris: Beauchesne, 1913), vii.

⁷³ Iselin, 9-10.

Mesnage, zonder zelf een onderbouwende argumentatie aan te dragen voor de opvatting dat evangelisatie en romanisatie sterk met elkaar in verband staan.

Hier ligt dan ook een belangrijke observatie in onze analyse van de mening dat berbers nooit bereikt zijn met het evangelie: men weet heel goed de grenzen van het Romeinse rijk aan te duiden, de verschillen tussen berbers en Romeinen ter sprake te brengen, en te wijzen op de gegevens over de christenheid in Noord-Afrika die bewaard zijn gebleven en die grotendeels wijzen op een sterke Romeinse of geromaniseerde invloed. Men concludeert echter dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie *bij gebrek aan gegevens over het christendom onder berbers*. De mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie moet naar onze mening dan ook eerder als *waarschijnlijkheid* dan als onomstotelijk *feit* gemarkeerd worden.

De waarschijnlijkheid dat berbers nooit bereikt zijn met het evangelie op grond van het gegeven dat vrijwel al onze kennis over het christendom in Noord-Afrika een sterke Romeinse invloed verraadt, blijkt onzes inziens uit minstens drie zaken:

1) De ons bekende lijsten van bisdommen, bisschoppen en concilies wijzen allen op een sterke Romeinse invloedssfeer. Terecht zegt Mesnage dat vrijwel alle namen van bisdommen een Romeinse herkomst aanduiden.⁷⁴ Hier mogen de namen van de ons bekende bisschoppen, priesters en diakenen aan toegevoegd worden (zie voetnoot 24). Buiten de grenzen van het Romeinse rijk zijn ons geen bisdommen bekend,⁷⁵ terwijl dit rijk in zijn maximale omvang nooit groter is geweest dan de helft van de Magreb.⁷⁶ Bovendien blijkt uit een grondige studie van Courtois dat het door de kolonisten bezette gebied steeds kleiner werd, totdat er onder de Byzantijnen nog slechts een klein deel over was.⁷⁷ Verder was Noord-Afrika door de zee in het noorden en de woestijn in het zuiden en oosten, afgesloten van andere (christelijke) gebieden, waardoor het gebied aan zichzelf en vooral aan de overheersing van de bezetters was overgeleverd.

⁷⁴ Mesnage, *Déclin et extinction*, 275.

⁷⁵ C.P. Groves, *The Planting of Christianity in Africa* (London: Lutterworth Press, 1948), 64.

⁷⁶ Schoen, *Kirche der Berber*, 95. Een bevestiging van deze stelling vinden we bijvoorbeeld bij Schindler, die het gebied van het Romeinse rijk beschrijft en duidelijk de zuidgrenzen weergeeft; Schindler, 641.

⁷⁷ Courtois, *Les Vandales*, 325-339. Courtois noemt het steeds groter wordende gebied dat buiten de invloedssfeer van de bezetters viel 'het vergeten Afrika'. De verstepping van het gebied, iets dat door verschillende onderzoekers wordt aangehaald, lijkt mede schuldig te zijn aan de verkleining van het gebied dat rechtstreeks onder de buitenlandse machthebbers viel (zie 3.6.2).

- 2) De archeologische en epigrafische vondsten wijzen op een sterke Romeinse invloed onder de christenheid. Seston ziet in de laatst bekende christelijke opschriften van Noord-Afrika in de 11^e en 12^e eeuw een bewijs van de mening dat met het verdwijnen van de Romeinse invloed ook het christendom ten onder is gegaan.⁷⁸ Het overgrote merendeel van de christelijke epigrafische vondsten in Noord-Afrika – en zeker de laatst bekende – zijn Latijnse opschriften en dus niet in de inheemse taal opgesteld.
- 3) Er is ons heel weinig bekend van christenen die niet het Latijn als voertaal hadden. Behalve hetgeen bekend is over donatistische berbers, die na de beslissende conferentie in het jaar 411 weggekijnd lijken te zijn, lijken we zeer weinig te weten van berberchristenen die Punisch of Lybisch spraken en de onderzoekers kunnen dan ook nauwelijks iets naar voren brengen over dergelijke berberchristenen. De Bijbel was slechts beschikbaar in het Latijn, en de liturgie in de kerken en bisdommen was vrijwel altijd in deze zelfde taal. Er werd nauwelijks in het berber gepreekt, omdat er weinig bisschoppen waren die het Punisch beheersten, en er slechts enkele Punische bisschoppen waren.⁷⁹ Uit de ons bekende gegevens lijkt het dat de evangelieverkondiging sterk aan de Latijnse voertaal verbonden was.⁸⁰

Deze genoemde zaken lijken dus de *waarschijnlijkheid* van de mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie te bevestigen. Botha en Schenk hebben het echter niet over een waarschijnlijkheid. Ook zij brengen deze mening als *feit* naar voren. Botha heeft daarbij geen enkele verwijzing naar enige literatuur, terwijl Schenk slechts verwijzingen naar (moderne) secundaire literatuur heeft. Beide proberen vanuit de door hen als feit geaccepteerde mening aan te tonen dat de kerk in Noord-Afrika verdwenen is, juist omdat men het evangelie nooit inheems heeft kunnen maken.

⁷⁸ Over de oudst bekende christelijke opschriften zegt hij: “*Deze grafschriften zijn de laatste getuigen van de Romeinse beschaving in Noord-Afrika (...)*” Seston, 121.

⁷⁹ Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, vol. I (London: Eyre & Spottiswoode, 1938), 93 en Peter Falk, *The Growth of the Church in Africa* (Grand Rapids: Zondervan, 1979), 41. Bij Friend lezen we dat Augustinus schrijft dat hij niet tot de berbers kon preken, omdat hij slechts een beetje Punisch kende, en geen Lybisch. Hij was zich bewust van het belang van het aanstellen van priesters die de Afrikaanse taal spraken, maar kon deze heel moeilijk vinden; Friend, *Donatist Church*, 233 voetnoot 4, 247 voetnoot 5. Deze gegevens lijken de stelling van Iselin, die zegt dat Augustinus zich nauwelijks bekommerde om het feit dat de zielen van de berbers verloren dreigden te gaan, tegen te spreken; Iselin, 60.

⁸⁰ “*We weten zonder meer dat er aan het begin van de 5e eeuw nog Punische christenen bestonden (...). Maar deze groep was reeds niet meer dan een zeer kleine minderheid en alles nodigt ons uit te geloven dat het (...) in het Latijn was dat het christendom in Afrika werd gepredikt.*” H. Leclercq, “*Afrique (langues parlées en),*” in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Tome premier, édition Fernand Cabrol, 747-775 (Paris: Letouzy et Ané, 1907), 748.

Onderzoekers als Botha en Schenk lijken onzes inziens té gemakkelijk de mening te aanvaarden dat de berbers nooit bereikt zijn, zeker als het gaat om enkele andere zaken die steeds benadrukt worden: de vermeende verschillen tussen berbers en Romeinen,⁸¹ en het ontbreken van een ware volkskerk onder de berbers. Dit wordt vooral duidelijk als we proberen te onderscheiden wat er feitelijk bekend is over deze zaken.

De moderne discussie rond het onderzoek naar het christendom in het Romeinse Noord-Afrika wordt niet gedomineerd door het werk van Holme, noch door dat van Mesnage of een van onze andere onderzoekers, maar door het zeer goed gedocumenteerde werk van Friend over het donatisme.⁸² Op grond van zijn eigen geografisch en archeologisch onderzoek ter plaatse, samen met het werk van enkele belangrijke Franse archeologen, is Friend tot de conclusie gekomen dat het katholicisme zich vooral bevond rond Carthago, de kuststreken, en de riviervalleien (Afrika Proconsularis en noord-Numidia⁸³) en dat het donatisme vooral belangrijk was op de hoogvlakten (zuid-Numidia, Mauretania Sitifensis en Byzacena). Deze twee verschillende soorten van gebieden waren door natuurlijke omstandigheden duidelijk van elkaar gescheiden.

Zeer belangrijk is dat Friend stelt dat de bewoners van de hoogvlakten buiten het bereik van de Romeinse beschaving bleven.⁸⁴ Hij identificeert het donatisme vooral met gebieden waarvan de etnische, sociale, economische, klimatologische, en culturele omstandigheden anders waren dan die van de gebieden waar de Romeinse ‘beschaafde’ cultuur sterk aanwezig was.⁸⁵ Het donatisme wordt dus niet alleen als een religieuze beweging, maar vooral ook als een sociale beweging door Friend naar voren gebracht. De donatisten werden gesteund door de *circumcelliones* – een groep van berberrebellens – terwijl de katholieken de steun hadden van het Romeinse rijk. Vooral door het werk van Friend is men in het moderne onderzoek het

⁸¹ Het door Iselin aangehaalde argument dat de berbers een sterk eigen en onafhankelijk karakter hebben (zie 3.2.1.3), komt bij Botha en Schenk veel minder sterk naar voren. Onzes inziens is dit argument van weinig waarde als (hoofd)reden van het verdwijnen van de kerk. Als het evangelie geen ingang kon vinden doordat de berbers zich dan zouden moeten buigen voor de regelgeving van dat evangelie, waarom hebben ze dan later wel massaal gebogen voor de islam en de regelgeving die daarmee gepaard gaat?

⁸² Het reeds genoemde Friend, *Donatist Church*. Dit gegeven blijkt uit de talrijke verwijzingen naar dit werk in de moderne literatuur, maar het feit wordt ook expliciet vermeld door R.A. Markus, “Christianity and Dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent work,” in *Schism, heresy and religious protest. Studies in Church History* 9, ed. Derek Baker (Cambridge: The University Press, 1972), 22 en door Kriegbaum, 34.

⁸³ Zie voor de ligging en opdeling van de Romeinse provincies: F. van der Meer en Christine Mohrmann, *Atlas van de oudchristelijke wereld* (Amsterdam: Elsevier, 1958). Wij volgen de in deze atlas gehanteerde Nederlandse spelling van de provincies.

⁸⁴ Friend, *Donatist Church*, 28, 31.

⁸⁵ *Ibid.*, 333.

donatisme gaan zien als een beweging van protest tegen de Romeinse invloeden in Noord-Afrika⁸⁶. Veel van de door de onderzoekers genoemde redenen zijn op deze gedachtegang terug te voeren: de verschillen tussen berbers en Romeinen, de afkeer jegens de Romeinen, het ontbreken van een berberkerk en het belang van het neerslaan van het donatisme hierin, enz. De gedachten in de (latere) onderzoeksliteratuur (na Friend) die samenhangen met de mening dat berbers nooit bereikt zijn met evangelie, gaan expliciet, dan wel impliciet, op Friend terug.⁸⁷ We geven enkele citaten om aan te tonen dat Friends werk illustratief is voor de mening die veel onderzoekers is toegedaan:

(...) Dit was het ware hart van de controverse. In laatste instantie richtten de verschillen tussen donatisme en katholicisme zich op de relaties tussen kerk en maatschappij, tussen christendom en Romeinse rijk. (...) Als de kansen op een donatistische overwinning vervlogen met de ondergang van Gildo,⁸⁸ dan waren de Afrikaanse katholieken wat hun eigen voortbestaan betreft, afhankelijk van de Romeinse autoriteit (...) Als de berbersprekende boeren van Numidia overheersten in het donatisme, dan domineerden hun Latijnsprekende meesters de katholieke partij (...) Donatisme en katholicisme vertegenwoordigden tegengestelde gezindheden in het vroegchristelijke denken. De kerken waren in feite twee maatschappijen, die fundamenteel verschilden in hun kijk op zowel religieuze als sociale vragen (...) De kwesties waren niet ‘waarheid’ tegenover ‘ketterij’, maar die van twee tegengestelde houdingen jegens de maatschappij (...) Het verschil van interpretatie was doorweven met andere verschillen, zoals geografie, cultuur, en economische omstandigheden.⁸⁹

Wij menen echter een aantal kanttekeningen te moeten plaatsen bij de gedachten en conclusies van Friend, die door verschillende van de onderzoekers als vanzelfsprekend aanvaard lijken te zijn.

Ten eerste is het zo dat er weliswaar een sterk verband lijkt te bestaan tussen de reikwijdte van het Romeinse rijk en hetgeen ons bekend is van de christenheid in Noord-Afrika, maar het

⁸⁶ De ondertitel van Friends werk is dan ook: “*A movement of protest in Roman North Africa.*”

⁸⁷ Holme had een halve eeuw eerder al soortgelijke conclusies als die van Friend getrokken: “*Het donatistische schisma heeft echter een belang dat tamelijk gescheiden is van zijn eigenlijke verdiensten en zijn theologische aspect. Gezien vanuit het politieke standpunt wordt het onthuld als iets dat veel meer betekent dan een kerkelijke ruzie. Het schijnt de uitdrukking te zijn van een antagonisme van nationale belangen en persoonlijkheden, die een makkelijkere uitweg vond in het losjes ineengestoken maatsel van de kerk dan het ooit kon hebben in de politieke organisatie van het Romeinse rijk.*” Holme, 47. Holme wordt echter nog wel door Iselin genoemd (Iselin, 9), en Courtois (*Grégoire VII (1er article)*, 107, voetnoot 1) zegt in 1945 dat zijn werk ‘onterecht vergeten’ is, maar het werk van Holme lijkt geen rol van betekenis meer te spelen, omdat het in de verdere onderzoeksliteratuur nergens wordt aangehaald. Mesnage is beter bekend, maar ook hij wordt in de moderne literatuur nauwelijks nog aangehaald.

⁸⁸ Gildo was een van de leiders van de circumcelliones.

⁸⁹ Friend, *Donatist Church*, citaten van respectievelijk p. 324, 326, 327, 332 (2x), 333.

beeld van een strikte scheiding tussen Romeinen en berbers – met daartussenin de geromaniseerde berbers – vanuit een overheersende politieke invalshoek, heeft wellicht een minder onwankelbare basis dan Frensd wil aantonen, en die door verschillende onderzoekers aanvaard is. Markus heeft duidelijk naar voren gebracht dat de hoofdgedachte van Frensd niet door iedereen volledig aanvaard wordt. Hij toont aan dat verschillende onderzoekers hun twijfels hebben geuit over de vermeende etnisch-sociale verschillen tussen berbers en Romeinen. Uit de door Markus verzamelde doorsnede van deze twijfels blijkt vooral dat bepaalde meningen niet voortkomen uit feiten die door de oorspronkelijke bronnen worden aangedragen, maar eerder uit bepaalde vermoedens die men bij de feiten heeft.⁹⁰

Zo wijst Markus op een artikel van Jones, dat illustreert hoe hetgeen men *weet* gemakkelijk verward wordt met hetgeen men *denkt te weten*. Over de eigenlijke oorzaak van het donatistische schisma zegt Jones:

Wat de secretarissen feitelijk in het openbaar zeiden, was, in zover we dat kunnen terugvinden in de bronnen: (...) ‘De donatistische kerk is de ware katholieke kerk en wij zullen nooit met *traditores* communiceren’, maar wat men ons wil doen geloven, is dat hetgeen ze dachten, was: ‘Wij zijn Afrikanen en haten de Romeinse heerschappij; we willen niets met de Romeinen te maken hebben en zullen onze Afrikaanse kerk handhaven en indien mogelijk een Afrikaanse staat oprichten.’ Dit is een stelling die uiteraard moeilijk te bewijzen of te ontcrachten is, want we kunnen niet gemakkelijk de verborgen gedachten lezen van mensen die 1500 jaar geleden geleefd hebben.⁹¹

De bezorgdheid van Jones komt overeen met de bezorgdheid die wijzelf hebben bij talloze gedachten die rondom de verschillen tussen berbers en Romeinen aangehaald worden, maar waarvoor geen bewijs vanuit de bronnen wordt aangedragen. Jones ziet de alliantie tussen

⁹⁰ Markus, *Christianity and Dissent*, 34. Markus' artikel geeft verschillende voorbeelden van de twijfels die door anderen zijn gepubliceerd. Markus' eigen contributie aan het nadenken over het donatisme ligt in het feit dat hij vindt dat Frensd's stelling 'omgedraaid' moet worden: er is geen sprake van een 'donatistische beweging' maar van een 'katholieke beweging'. Er kan ook beter over het 'katholieke schisma' dan over het 'donatistische schisma' gesproken worden, aangezien de theologie van de donatisten meer aansloot bij die van Cyprianus en de Afrikaanse kerk, dan bij Rome. Het donatisme was volgens hem de continuering van de oude Afrikaanse christelijke traditie in de post-Constantijnse wereld. Ten tijde van Augustinus was 'de wereld' veranderd, en niet het Afrikaans christendom. Het gaat bij het vaststellen van de omstandigheden rondom het schisma niet om het speuren naar de wortels van het donatisme, maar veeleer om het vaststellen van de factoren die er voor hebben gezorgd dat het katholicisme terrein kon winnen ten opzichte van het inheemse christendom van Afrika (p. 28-31).

⁹¹ A.H.M. Jones, "Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?" *Journal of Theological Studies* 10 (1959): 281.

sommige donatistische bisschoppen en de Afrikaanse rebellenleiders Firmus en Gildo – een argument dat dikwijls wordt aangedragen om het verschil tussen berbers en Romeinen te onderbouwen – als een argument dat te weinig draagkracht heeft om de vooral door Frend sterk naar voren gebrachte hypothese op te bouwen. Hij stelt ook de identificatie van de katholieke kerk met de Latijnse cultuur en de donatistische kerk met de plaatselijke (berber)cultuur in vraag. Hij ziet wel enig ‘sterk bewijs’ voor de stelling dat het donatisme vooral onder de armen veel ingang vond, maar benadrukt dat het meningsverschil tussen donatisten en katholieken vooral een religieuze grondslag had, en niet een sociale of nationalistische.⁹²

Baumkrieg levert ons een nuttige bijdrage door een overzicht te geven van de ontwikkeling in de onderzoeksliteratuur aangaande het donatisme.⁹³ Hij toont aan dat het onderzoek een verschuiving kent van een louter religieus-theologische naar een meer etnisch-sociale benadering van het donatisme en alles dat er mee samenhangt. Een van de belangrijke onderzoekers in deze ontwikkeling is Thümmel, van wie Baumkrieg zegt dat diens conclusies ‘meer op vermoedens en intuïtie dan op werkelijke bewijzen’ gestoeld zijn.⁹⁴ Deze observatie is opvallend, gezien Frend in zijn voorwoord verklaart zijn werk grotendeels op dat van Thümmel te bouwen.⁹⁵ Een andere belangrijke onderzoeker is Martroye, die vooral het politieke karakter van de donatistische strijd benadrukt. Van hem zegt Baumkrieg, dat ‘het grondthema van zijn studie nauwelijks een werkelijk aanknopingspunt in de bronnen aanwijst.’⁹⁶ Baumkriegs overzicht samenvattend, kunnen we zeggen dat hij bij zijn analyse van de onderzoeksliteratuur aangaande het donatisme, voor het benadrukken van het etnisch-sociale karakter van het donatisme, weinig of geen feitelijke gronden ziet.

Het valt buiten de opzet van deze thesis om de theorie van het donatisme als sociale en nationalistische protestbeweging uit te diepen, maar we willen wel stellen dat wij in onze analyse van de onderzoeksliteratuur aangaande het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika een soortgelijke observatie als die van Baumkrieg moeten maken: bij het naar voren brengen van de mening dat berbers nooit bereikt zijn met het evangelie, vinden we in de onderzoeksliteratuur weinig of geen verwijzingen naar de (oorspronkelijke) bronnen die deze

⁹² Ibid., 294-295.

⁹³ Baumkrieg, 16-43.

⁹⁴ Ibid., 25

⁹⁵ Frend, *Donatist Church*, xii.

⁹⁶ Baumkrieg, 28.

mening onomstotelijk kunnen ondersteunen. Door het gebrek aan gegevens over christelijke berbers hebben we veeleer te maken met vermoedens en extrapolaties op grond van gegevens aangaande de Romeinse invloed onder de christenheid in Noord-Afrika. Deze vermoedens kunnen weliswaar *juist* zijn, maar belangrijk is op te merken dat de onderzoekers – en dan vooral zij die hun werk na het verschijnen van het werk van Frensd in 1952 gepubliceerd hebben – deze vermoedens als *feit* naar voren brengen. Enige terughoudendheid lijkt op zijn plaats, maar daar is in de door ons geanalyseerde onderzoeksliteratuur weinig van te bespeuren. Verder vinden we de belangrijke observaties die Markus en Baumkrieger hebben gedaan, niet terug bij bijvoorbeeld Botha en Schenk, terwijl zij bij uitstek voortbouwen op de mening dat er fundamentele verschillen waren tussen berbers en Romeinen en dat (hierdoor) de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie. Belangrijke inzichten en observaties aangaande de situatie in Noord-Afrika lijken in de specifieke onderzoeksliteratuur over het verdwijnen van de kerk, niet geïntegreerd te zijn.

Een tweede kanttekening bij de als feit beschouwde mening dat de berbers nooit bereikt zijn, ligt in het gegeven dat er een kunstmatig kader is geschapen waar alle kennis aangaande de vroege kerk zowel in geplaatst als aan ontleend kan worden. Alle redeneringen lijken nu gezien te worden in het licht van het kader dat geschapen is. Het lijkt dat er nu veel meer bekend is over de vroege kerk, terwijl toch nog altijd verschillende belangrijke concrete vragen niet beantwoord kunnen worden. Er is ons feitelijk vrij weinig bekend over het vroegchristelijk leven in Noord-Afrika, noch op kerkelijk, noch op individueel vlak. We weten van vrijwel alle bisdommen waar ze zich bevonden en we kennen de namen van veel bisschoppen die daar aangesteld waren,⁹⁷ maar we weten bijzonder weinig van het directe dagelijkse leven van de christenheid en van alle invloeden die onder de christenen een rol speelden. Zo weten we bijvoorbeeld niet hoe wijd de invloed van een bisdom reikte. Had een

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld de oude, maar zeer bruikbare werken van Toulotte, die per provincie weergeeft welke bisdommen er waren, en bovendien verschillende soorten van lijsten heeft van bisschoppen (o.a. van wie er op een aantal concilies aanwezig waren, dan wel geassisteerd hebben): Anatole Toulotte, *Géographie de l'Afrique chrétienne, Proconsulaire* (Paris: Typographie Oberthur, 1892), *Géographie de l'Afrique chrétienne, Numidie*, (Paris: Typographie Oberthur, 1894), *Géographie de l'Afrique chrétienne, Maurétanies*, (Montreuil-sur-Mer: Imprimerie Notre-Dame des Prés, 1894), *Géographie de l'Afrique chrétienne, Byzacène et Tripolitaine*, (Montreuil-sur-Mer: Imprimerie Notre-Dame des Prés, 1894). Mesnage heeft twintig jaar later de gegevens van Toulotte uitgebreid met de voor hem beschikbare informatie: Joseph Mesnage, *L'Afrique chrétienne; évêchés et ruines antiques (d'après les manuscrits de Mgr Toulotte et les découvertes archéologiques les plus récentes)* (Paris: Ernest Leroux, 1912). Voor een opsomming van kerkgebouwen in het huidige Algerije zie Isabelle Gui, Noël Duval, en Jean-Pierre Caillet, *Basiliques chrétiennes d'Afrique du Nord, I: Inventaire de l'Algérie*, 2 vols. (Paris: Institut d'études augustiniennes, 1992). Het betreft hier een uitgebreid onderzoek met behulp van moderne archeologie, waarbij de situering van de gebouwen en / of hun ruïnes ook op geografische kaarten zijn aangeduid.

bisschop zicht op alle christelijke activiteit in zijn stad, dorp of streek? Waren alle christenen ook werkelijk bij zo'n bisdom aangesloten? Konden er (groepen van) christenen zijn die onafhankelijk van een bisdom bestonden? Met andere woorden: is met het in kaart brengen van de bisdommen en bisschoppen ook de gehele Noord-Afrikaanse christenheid in kaart gebracht? Betekent het verval en het verdwijnen van een bisdom ook tegelijk het verdwijnen van het christendom in de omgeving van dat bisdom?⁹⁸ Betekent het ontbreken van een eigen Bijbelvertaling ook werkelijk dat het Woord niet beschikbaar is?⁹⁹ Betekent de magere attestatie van zendingsverhalen ook werkelijk dat er slechts minimale zending onder de berbers heeft plaatsgevonden?¹⁰⁰ Deze praktische vragen kunnen (vooralnog) niet beantwoord worden, en dat toont de zwakheid van het door ons beschreven kunstmatige kader aan.

Ten derde willen we wijzen op het gevaar dat ontstaat als we het verleden proberen te ontleden aan de hand van onze eigen moderne inzichten en nadrukken. Het begrip 'contextualisatie' is een term die pas de laatste decennia sterk wordt benadrukt in de missiologie.¹⁰¹ Men heeft ingezien dat met het evangelie ook dikwijls de buitenlandse cultuur van de zendelingen is binnengebracht, waardoor de inheemse cultuur op een schadelijke manier verstoord of veranderd wordt. Daarentegen moet het evangelie zo gebracht worden, dat de Bijbelse waarden en normen overgenomen worden, maar tegelijkertijd de eigen inheemse cultuur behouden blijft. Deze moderne ontdekking lijkt goed te passen in het beeld

⁹⁸ Het is in ieder geval zeker dat er ver in het tijdperk van de Arabische moslims christenen bestonden, zonder dat er een bisdom in de buurt was. De geschiedschrijver en ontdekkingsreiziger el-Bekri meldt in zijn verslag van 1068, dat er nog christenen waren in Tlemcen die samenkwamen in een kerk, terwijl uit de lijsten van bisdommen blijkt dat hier al lang geen bisdom meer in de buurt was: "We vinden er de ruïnes van verschillende oude monumenten en de overblijfselen van een christelijke bevolking die bewaard is gebleven tot op de dag van vandaag. Er is ook een kerk die nog regelmatig door de christenen bezocht wordt." Abou Obeid el-Bekri, *Description de l'Afrique septentrionale*, trad. par Mac Guckin de Slane, édition revue et corrigée (Alger: Jourdan, 1913), 155-156. Zie ook Cuoq, 125-126, 149, en Seston, 101.

⁹⁹ Terecht wijst Schoen op het onderschatte belang van het gesproken woord en de mondelijke literatuur die in de berbercultuur gemeengoed zijn; Schoen, *Kirche der Berber*, 102. Ook vandaag de dag hebben de berbers nog altijd geen eigen Schriftvertaling, onder meer doordat het berber geen geschreven taal is. Huidige zendelingen proberen dit te ondervangen door Bijbelverhalen op audiocassettes te verspreiden, Patrick Johnstone, *Operation World, 21st Century Edition* (Waynesboro : Paternoster, 2001), 456.

¹⁰⁰ Heggoy zegt dat de donatistische kerk een missionaire kerk was die een manier had gevonden om de gebieden te evangeliseren die nog niet geromaniseerd waren, en dat met het uitroeien van de donatistische kerk de enige kerk met missionaire ijver werd vernietigd; Heggoy, *Missionary Interests*, 41, *Untergang*, 24. Het is ons echter in het geheel niet duidelijk op grond waarvan Heggoy dit zegt. Frend meldt in ieder geval dat de donatisten ook actief waren in Spanje en Rome; Frend, *Donatist Church*, 164. In de Byzantijnse tijd werden ook priesters uitgestuurd, maar die spraken de inheemse taal niet; Mesnage, *Déclin et extinction*, 284. Corbon zegt dat er bij de Byzantijnen überhaupt geen interesse was om de berbers te bereiken, maar wijst niet op bronnen die deze gedachte kunnen ondersteunen; Corbon, 209.

¹⁰¹ De term 'contextualisatie' verscheen voor het eerst in 1972, Dean Gilliland, "Contextualization," in *Evangelical Dictionary of World Missions*, ed. A. Scott Moreau (Grand Rapids: Baker Books, 2000): 225-227.

dat Romeinse en berbercultuur tegenover elkaar plaatst, en daar de hoofdreden legt voor het feit dat de berbers nooit echt bereikt zijn, zoals Botha en Schenk doen. Het gevaar is echter dat het probleem dan ontleed wordt aan de hand van gekende moderne voorbeelden, en we enerzijds deze voorbeelden goed denken te kunnen analyseren, terwijl we anderzijds juist zo weinig weten over de vroege kerk in Noord-Afrika. Een aantal grote lijnen is wel duidelijk, maar de details die juist zo belangrijk zijn om gerechtvaardigde conclusies te kunnen trekken, zijn ons grotendeels onbekend.

Ten vierde willen we benadrukken dat de stelling dat de kerk in Noord-Afrika zou zijn blijven bestaan als de berbers wél bereikt zouden zijn met het evangelie, moeilijk hard te maken of te ontcrachten is. Als het werkelijk zo is, dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie, en de door ons als waarschijnlijk getypeerde mening werkelijk een *feit* is, dan lijkt er enerzijds veel waarheid te schuilen in de stelling dat een inheemse kerk krachtiger is dan een kerk die sterk gedomineerd wordt door de invloed van een vreemde bezetter. Een inheemse kerk die een schriftvertaling en woordverkondiging in de eigen taal heeft, die het evangelie tot uitdrukking ziet komen in de eigen cultuur, lijkt veel sterker te staan tegen elke dreiging van buitenaf. De Syrische, Koptische en Ethiopische kerk, maar ook de Nubische kerk die nog lang bestaan heeft, lijken wél een bepaalde mate van inheemswording van het evangelie te hebben bereikt, en hiermee is wellicht een belangrijke reden voor hun voortbestaan aangereikt.¹⁰² Anderzijds kunnen we niet altijd de situatie in andere landen toepassen op de situatie in Noord-Afrika. Zo is in Egypte weliswaar de Koptische kerk blijven bestaan, maar Egypte is door de Libische woestijn afgescheiden van Noord-Afrika, heeft ook niet dezelfde zware geschiedenis van opeenvolgende bezettingen (zie 2.1), en kan daardoor moeilijk met de westelijke landen in dit gebied vergeleken worden. Hetzelfde geldt voor de verschillende christelijke groeperingen die in het Midden-Oosten zijn blijven bestaan, ondanks de islamisering van die landen.¹⁰³ Voor al deze moslimgebieden zijn er specifieke omstandigheden geweest waaronder de kerk al dan niet uitgestorven is, en het is heel moeilijk,

¹⁰² Deze gedachte is het hoofdpunt van Schenks artikel.

¹⁰³ Dall'Arche geeft het bekende voorbeeld van Libanon, waar een groot deel van de bevolking christelijk is, maar refereert ook aan het blijven bestaan van christelijke groeperingen in Syrië, Palestina en Irak; Dall'Arche, vii. Verschillende andere onderzoekers vergelijken het uitsterven van de kerk in Noord-Afrika met het blijven voortbestaan van de kerk in andere geïslamitiseerde landen en gebieden, en komen juist daardoor tot hun specifieke hoofdreden: Holme, 1, Mesnage, *Déclin et extinction*, xiv, Iselin, 10, Speel, 380, Baker, 4, Heggoy, *Missionary Interests*, 43, *Untergang*, 20, Schoen, *Kirche der Berber*, 91, Schenk, 131. Friend draait de zaak om en zoekt juist naar overeenkomstige elementen in het uitsterven van de kerk in zowel Noord-Afrika als in klein-Azië (Anatolië), en komt zo uit bij de plunderende nomaden als hoofdreden; W.H.C. Friend, "Nomads and Christianity in the Middle Ages," *Journal of Ecclesiastical History* 26, no.3 (1975): 209.

welhaast onmogelijk, om te suggereren wat er gebeurd zou zijn als bepaalde omstandigheden of gebeurtenissen anders geweest zouden zijn. Enige voorzichtigheid is dus ook hier geboden.

Samenvattend kunnen we zeggen dat vanuit de kennis die we hebben van het vroege Noord-Afrika, het beeld naar voren komt dat de verbreiding van het evangelie sterk samenhangt met de invloedssfeer en de reikwijdte van het Romeinse rijk. De mening dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie wordt enerzijds afgeleid van de Romeinse invloed die we zien in hetgeen we weten van de christenheid van Noord-Afrika en anderzijds bij gebrek aan gegevens over christelijke invloeden onder de berbers die buiten het bereik van de Romeinse invloedssfeer leefden. De mening dat berbers nooit bereikt zijn met het evangelie moet naar onze mening niet als *feit* maar als *waarschijnlijkheid* bestempeld worden. De onderzoeksliteratuur aangaande het donatisme en de situatie in Noord-Afrika heeft aangetoond dat bepaalde argumenten die de mening dat de berbers niet bereikt zijn ondersteunen, eerder op vermoedens dan op feiten gestoeld zijn. Verschillende zaken zijn ons niet duidelijk en veel praktische en concrete vragen – die niet altijd gesteld worden door de onderzoekers – blijven onbeantwoord in de door ons geanalyseerde onderzoeksliteratuur. Een kerk die een inheemswording van het evangelie heeft gekend, die een evangelieverkondiging, liturgie, en de Bijbel in de eigen taal en cultuur heeft, *lijkt* beter in staat te zijn gevaar van buitenaf – in het geval van Noord-Afrika de islam en in zekere mate het arianisme – het hoofd te bieden.

Concluderend kunnen we zeggen dat de in de onderzoeksliteratuur aangedragen reden dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie, een *aannemelijke reden* lijkt voor het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. De nodige voorzichtigheid is echter geboden bij het naar voren brengen van deze reden, die eerder waarschijnlijkheid dan aantoonbaar feit is.

3.3 Het arianisme van de Vandalen

3.3.1 Beschrijving

Met de inval van de Vandalen breekt een belangrijke verandering in Noord-Afrika aan. Eeuwen lang hebben de Rooms-christelijk gezinde Romeinse autoriteiten de scepter gezwaaid in Noord-Afrika, maar nu wordt deze overgenomen door een volk dat een ketterse vorm (zie voetnoot 26) van het christendom als staatsreligie oplegde. Speel ziet het opleggen van deze religie als hoofdreden van de verdwijning van het christendom. Voor hem is het arianisme van de Vandalen de logische tussenvorm van de christelijke Romeinse periode en de islamitische Arabische periode.

We kunnen vrij kort zijn in het weergeven van de uiteenzetting van Speel, omdat hij zijn hoofdpunt duidelijk formuleert, verschillende keren herhaalt, en logisch uitwerkt. We geven hier enkele citaten om Speels gedachtegoed over te brengen:

Het is de stelling van deze verhandeling dat de verdwijning van het christendom uit Noord-Afrika haar primaire en meest beslissende oorzaak vindt in een unieke vorm van theologische afscheiding, namelijk Vandaals arianisme. Deze oorzaak wordt aangevuld met andere factoren, met christelijke afscheiding van andere soorten (voornamelijk donatisme in Numidia), met culturele, politieke en economische verschillen tussen de Romeins-Byzantijnse volkeren en de berbers of de inheemse Afrikaanse volkeren, en met religieuze en culturele overeenkomsten tussen de moslims en het merendeel van de inwoners van Noord-Afrika. Geen van deze aanvullende oorzaken echter was op zichzelf of in combinatie met andere oorzaken, voldoende om aan de oorsprong te liggen van de verdwijning van het christendom uit Noord-Afrika en haar uit te werken. (...) Het Vandaals arianisme daarentegen presenteerde een theologie die opvallend afwijkend was van het katholicisme en opvallend in overeenstemming met de islam. (...) in dit opzicht stond het Vandaals arianisme opnieuw dichterbij de islam dan de meeste andere vormen van christendom. (...) En de Vandaalse inval en verovering van Noord-Afrika, die werkelijk een aangepast arianisme brachten dat cultureel en religieus geschikt was voor de Noord-Afrikanen en het hun oplegden, speelden een sleutelrol in de verdwijning van het christendom uit Noord-Afrika.¹⁰⁴

Voor Speel spelen andere factoren dus weliswaar een rol in de verdwijning van de kerk in Noord-Afrika, maar stijgt het religieuze aspect van de inval van de Vandalen daar boven uit

¹⁰⁴ Speel, 379, 380, 395.

en speelt een hoofdrol. We zullen in de bespreking hieronder een aantal elementen verder belichten.

3.3.2 *Beoordeling*

Bij het analyseren van Speels argumentatie komen we nauwelijks harde bewijzen tegen die zijn hypothese kunnen ondersteunen. Hij probeert de overgang van christendom naar islam te verklaren door het arianisme als een tussenfase te zien. Hij tracht hiertoe aanwijzingen van Frensdorf over het al dan niet blijven voortbestaan van het christendom in bepaalde provincies, in kaart te brengen, om zo te verklaren dat daar waar het Vandaals arianisme sterk gebracht werd, het christendom het snelst wegwijnde. In Proconsularis en noord-Byzancena werd volgens Speel het arianisme met de grootste intensiteit aan de bevolking opgelegd en daar verviel het christendom gemakkelijker. In zuid-Numidia, maar vooral in Mauretania en Tripolitana werd het arianisme minder snel en minder hevig opgelegd, en daar bleef het christendom het krachtigst.¹⁰⁵

Speels observaties aangaande de situaties in de verschillende provincies lijken correct. Christenen werden vervolgd door de Vandalen en hun werd het arianisme opgelegd. Het is logisch dat dit met de grootste intensiteit gebeurde in de provincies die het dichtst bij Carthago lagen (Proconsularis en Byzancena). Carthago was hét centrum van Noord-Afrika en stond onder heerschappij van de Vandalen. Wie Carthago in handen had, maakte de grootste kans om van daaruit geheel Noord-Afrika onder controle te krijgen. Bovendien had Frensdorf al aangegeven dat er een natuurlijke geografische afscheiding bestaat tussen de twee groepen van provincies die Speel opsomt (zie 3.2.2), en daardoor is het niet meer dan vanzelfsprekend dat de invloed van de Vandalen in de provincies rond Carthago het sterkst is, en van daar uitwaaiert naar de rest van Noord-Afrika en minder sterk wordt, met de natuurlijke grens als logisch breekpunt.

Speel gaat verder onder meer in op een opmerking van Courtois die zich afvraagt hoe de cultuur in Noord-Afrika van een westerse (Romeinse) mentaliteit heeft kunnen veranderen in een Semitische (Arabische) mentaliteit.¹⁰⁶ Courtois komt volgens Speel tot de conclusie dat de

¹⁰⁵ Speel, 381.

¹⁰⁶ Ibid., 382-383. Dit is inderdaad de vraag die Courtois stelt in de introductie van zijn werk over de Vandalen, en die hij ook in ditzelfde werk probeert te beantwoorden; Courtois, *Les Vandales*, 5-8.

Vandaalse inval en invloed verstrekkende gevolgen hadden voor Noord-Afrika. De inval veroorzaakte het verval van de Latijnse en Romeinse cultuur, taal en mentaliteit van de inheemse bevolking, en bereidde de weg voor de Arabieren die vervolgens de bevolking van Noord-Afrika konden islamiseren en arabiseren. Speel is het met Courtois eens, maar vindt dat Courtois vergeet te vermelden *hoe* de Vandalen dat gedaan hebben. De unieke transformatie is volgens hem te verklaren door het arianisme van de Vandalen. Het arianisme ligt volgens Speel dichter bij de islam dan bij het christendom. Als bewijs voor deze stelling komt Speel inhoudelijk echter niet veel verder dan het aanhalen van een passage uit de Koran die volgens hem de subordinatianistische christologie van de Koran aantoont.¹⁰⁷ Speel lijkt ons hierdoor te weinig gesteund door werkelijke argumenten bij het aanwijzen van het arianisme als tussenvorm van christendom en islam op inhoudelijke gronden. Hij kan ook verder niet aannemelijk maken hoe de overgang van arianisme naar islam bij de Noord-Afrikanen in de praktijk plaatsvond en hoe inhoudelijke overeenkomsten daarbij een rol speelden.

Hier ligt dan ook ons hoofdbezwaar bij het artikel van Speel: Hij brengt terecht aan dat de Vandalen hun arianisme aan de inwoners van Noord-Afrika (al dan niet christelijk) oplegden en dat hierdoor het religieuze klimaat veranderde, maar is niet in staat om aannemelijk te maken dat de overgang van arianisme naar islam op inhoudelijke gronden zo vanzelfsprekend is als hij doet voorkomen. Het lijkt daarenboven veeleer zo te zijn dat de Arabieren zonder meer – dus zonder eventuele overeenkomsten met het arianisme als basis – hun islamitische godsdienst aan de Noord-Afrikanen oplegden (zie 3.4.2), net zoals de Vandalen dat met hun arianisme hadden gedaan. Daarbij is het nog maar de vraag of godsdienst *als zodanig* het belangrijkste element in het beleid van de Vandalen of de Arabieren was. Het lijkt niet onaannemelijk te veronderstellen dat het hun in de eerste plaats om het veroveren van Noord-Afrika ging en dat ze hun godsdienst in de veroveringsdrang in hun kielzog meesleepten en de bevolking oplegden.¹⁰⁸ Het religieuze aspect heeft weliswaar een grote en belangrijke rol gespeeld, maar de invloed van het arianisme lijkt eerder een voortvloeiende te zijn van de

¹⁰⁷ Speel, 392-393.

¹⁰⁸ Holme – die uitvoerig op de rol van de Vandalen ingaat – zegt dat de vervolging van christenen door de Vandalen eerder door ‘politieke motieven’ en ‘nationale afgunst’ (o.a. vanwege de financiële rijkdom van de kerk) gedreven werd dan door theologische motieven; Holme, 102. Cuoq meldt in zijn beschrijving van de verovering van Noord-Afrika door de Arabieren, hoe de Arabieren zich in eerste instantie steeds terugtrokken na hun overwinningen, daar het hun in de eerste plaats puur om oorlogsbuit te doen was. Zelfs bij de initiële permanente vestiging van de Arabieren in Noord-Afrika waren de Koranleraars alleen voor de eigen moslimlegers bedoeld. Pas in een later stadium werd de islam aan de Noord-Afrikaanse bevolking opgelegd; Cuoq, 108-109, 118-119.

Vandaalse heerschappij die de Noord-Afrikanen werd opgelegd, dan het absolute speerpunt ervan, zoals Speel welhaast doet overkomen.

Speel wijst verder op een korte opmerking van Latourette die stelt dat bekeringen tot de islam vrijwel altijd ten koste gingen van niet-christelijke godsdiensten en niet van het christendom.¹⁰⁹ Speel zegt dat deze gedachte bijgesteld moet worden tot: ‘bekerings tot de islam gingen vrijwel altijd ten koste van niet-christelijke godsdiensten en het niet-trinitarisch christendom’ en volgens hem zou het accurater zijn om te zeggen dat ‘bekerings van het *trinitarisch* christendom tot de islam de uitzondering en niet de regel waren.’¹¹⁰ Deze aanvulling heeft echter weinig bewijskracht in het betoog van Speel. Latourette heeft gelijk als hij zegt dat bekeringen tot de islam niet dikwijls ten koste van het christendom gingen, simpelweg omdat het beleid van de Arabieren jegens christenen anders was dan jegens anderen: niet-christenen hadden de keuze uit bekering of dood, terwijl christenen onder het betalen van belasting hun godsdienst konden behouden, en zo een relatief lang bestaan onder de moslims hebben gekend (zie 3.4.2). Daarbij is Speels bijstelling van Latourette’s opmerking op weinig anders gebaseerd dan een zwakke en onaangetoonde vaststelling van de overeenkomsten tussen arianisme en islam, en de mogelijke uitwerkingen daarvan. Speel kan ons op geen enkele wijze duidelijk maken dat en hoe niet-trinitarische (en dus ariane) christenen tot de islam overgingen, en dat deze specifieke bevolkingsgroep benadrukt moet worden in de islamisering van Noord-Afrika.

Dit punt illustreert tegelijk een andere opmerking die wij hebben bij Speels argumentatie. Speel probeert namelijk de overgang van arianisme naar islam – op onbevredigende wijze – te benadrukken door op de onderlinge overeenkomsten te wijzen, maar lijkt hierbij uit het oog te verliezen dat de invloed van het arianisme op het christendom hierdoor wellicht onderbelicht wordt. Als het christendom het snelst wegwijnde waar het arianisme sterk opmars maakte en er relatief weinig christenen tot de islam overgingen, lijkt het voor ons onderzoek meer vruchtbaar te zijn om na te gaan welke invloed de Vandalen op het christendom hadden.

Het is niet eenvoudig – welhaast onmogelijk – om de verschillende invloeden die de Vandalen gedurende honderd jaar gehad hebben in alle deelgebieden van Noord-Afrika in kaart te brengen, laat staan *gedetailleerd* in kaart brengen. Toch kan zonder meer gezegd worden dat

¹⁰⁹ Speel, 393, Latourette, *Expansion of Christianity*, vol.2 (1939), 290. Onder 3.4.2 zullen we overigens zien dat (al dan niet afgedwongen) bekeringen van christenen tot de islam wel degelijk voorkwamen.

¹¹⁰ Speel, 393.

zij in de periode dat zij heerschappij voerden een zware stempel op Noord-Afrika hebben gedrukt. Hun verovering van het gebied ging volgens de oorspronkelijke bronnen gepaard met het opleggen van hun eigen ariaanse godsdienst. Dit gebeurde zowel bij heidenen als bij katholieken en donatisten. Het verslag van Victor Vitensis over de vervolgingen door de Vandalen verhaalt van zware vervolgingen, maar ook van afschuwelijkheden, vooral onder de regering van de niets en niemand ontziende Huneric, die door Victor ‘dat beest’ genoemd wordt. Verminkingen, schandelijke onwaardigheden, martelingen en moorden werden op grote schaal begaan en gepleegd, zonder aanzien van leeftijd of geslacht. Vooral dames van adel werden slachtoffer van geweld. Sommige katholieken vluchtten naar de bergen en woestijnen, maar vonden daar de hongerdood.¹¹¹ Vele katholieken vluchtten naar het buitenland of werden in ballingschap gestuurd.¹¹² Geleid door een bisschop of priester omsingelden de arianen ‘s nachts soms een dorp en dwongen de inwoners tot de ariaanse (her)doop. Certificaten als bewijs van de ariaanse doop waren nodig voor alle reizigers, en zelfs slapende mannen aan de kant van de weg werden wakker door het gewijde water dat over hun hoofd gegoten werd, onder het uitspreken van ariaanse doopformules. De arianen maakten er zelfs zaak van hun religie aan jonge kinderen op te leggen, door hen te onderwijzen in het arianisme, en hiertoe zelfs kinderen te ontvoeren.¹¹³

Ook Julien stelt echter dat het opleggen van het arianisme dat gepaard ging met de veroverings- en overheersingdrang, voor de Vandaalse koningen waarschijnlijk niet alleen religieuze, maar ook politieke redenen had. Elke machthebber is volgens hem gebaat bij eenheid in zijn rijk, en zo probeerden waarschijnlijk ook de Vandalen dat te bewerkstelligen. Huneric overwoog echter om een katholieke bisschop in Carthago aan te stellen en de aanwezigheid van een katholieke clerus en de katholieke godsdienst toe te staan in Noord-Afrika, als keizer Zeno dezelfde privileges zou toestaan aan arianen, vooral in het oostelijke

¹¹¹ Een bijzonder getuigenis is het verslag van een groep katholieken die weigerden te vluchten of te bezwijken voor de zware opgelegde druk, met als gevolg dat zowel hun rechterhand als de tong werd afgekapt. Sommigen van hen vluchtten vervolgens naar Constantinopel en verbaasden daar de menigte door vrijuit te spreken, zonder tong: Victor Vitensis, “Historia persecutionis Africanae Provinciae,” in *Monumenta Germaniae Historica*, ed. Societas Aperiendis Fontibus, Nachdr., 1-90 (Berolini: Weidmann, 1961), III, 30. Holme zegt dat deze gebeurtenis door alle grote historici wordt vernoemd; Holme, 141. Mesnage zegt zelfs dat het om een van de meest bewezen historische wonderen gaat; Mesnage, *Déclin et extinction*, 18. De door ons genoemde voorbeelden van de Vandalenvervolgingen zijn vooral uit boek III van Vita genomen. Zie voor een moderne Engelse vertaling: Victor of Vita, *History of the Vandal Persecution*, translated by John Moorhead (Liverpool: University Press, 1992).

¹¹² Al vanaf het begin werden katholieke bisschoppen verbannen. Corbon citeert Victor Vitensis die meldt dat Genseric op de vraag van de bisschoppen die geen kerk meer hadden, om het simpele privilege in hun steden te mogen blijven wonen, antwoordde met: “*Ik heb uw volledige verdwijning besloten, en waagt het niet soortgelijke verzoeken te doen.*” Corbon, 206 (zonder concrete verwijzing naar Vita’s werk).

¹¹³ Deze voorbeelden bij Vita worden aangehaald door Holme, 142-143, Vitensis, V, 9, 10, 13, 14.

deel van het Byzantijnse rijk. Huneric dreigde de gehele katholieke clerus te verbannen bij weigering van het voorstel. Zeno weigerde en 4970 katholieke geestelijken, maagden en leken werden naar het Mauresgebergte verbannen, waar de meesten stierven. Vanaf toen werden niet alleen veel katholieken verbannen of gedood, ook namen nog eens velen – niet alleen het gewone volk, maar ook bisschoppen, presbyters, diakenen, en andere geestelijken – onder herdoop het arianisme aan, met de verklaring dat ze tot dan toe geen christenen waren geweest.¹¹⁴

We benadrukken dat de bovengenoemde gebeurtenissen extreme voorbeelden zijn van de gevolgen van de Vandaalse verovering van Noord-Afrika. Ze geven echter wel degelijk een belangrijk beeld van de algehele situatie in die tijd. De rol van de Vandalen mag onzes inziens niet onderschat worden. Speel overdrijft als hij zegt dat de behandeling van de katholieken vrijwel het gehele katholicisme in Noord-Afrika uitroeide en het katholieke episcopaat in andere door Vandalen beheerste gebieden tot bijna niets reduceerde.¹¹⁵ Toch heeft de heerschappij van de Vandalen het aantal christenen in Noord-Afrika drastisch teruggebracht. De verschillende vervolgingen zorgden voor vlucht, verbanning, dood en gedwongen bekering van christenen. Ook het aantal bisdommen was met ongeveer tweederde verminderd. Onder 3.1.2 hebben we reeds gezien dat waar er bij de inval van de Vandalen nog 700 bisdommen waren, dit aantal in het jaar 484 al afgenomen was tot ongeveer 575, waarna het aan het begin van de Byzantijnse tijd op zo'n 220 à 250 is blijven steken. Gedurende het bestuur van de Byzantijnen is dit aantal niet meer toegenomen, waardoor het aantal tot aan de inval van de Arabieren stabiel is gebleven.¹¹⁶ Hieruit kunnen we zowel concluderen dat de Vandalen de kerk in het algemeen een zware klap hebben toegebracht,¹¹⁷ als dat we het verdwijnen van de kerk juist daardoor nooit alleen aan de moslimverovering kunnen toeschrijven, aangezien de kerk al flink verzwakt was.

Verschillende onderzoekers belichten de periode onder de Vandalen en sommigen wijden hier een speciaal gedeelte aan.¹¹⁸ De berichtgeving over de gevolgen van de Vandalenheerschappij

¹¹⁴ Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord, des origines à la conquête arabe*, 247-250.

¹¹⁵ Speel, 388. Speel verwijst hierbij naar Julien, maar bij deze lezen we slechts een minder sterke uitspraak, namelijk dat de maatregelen van Huneric 'een verschrikkelijke slag voor het Afrikaanse episcopaat' waren. Julien, 249.

¹¹⁶ Mesnage, *Déclin et extinction*, 12, 243.

¹¹⁷ Opnieuw benadrukken we dat het verband tussen het aantal bisdommen en de sterkte van het christendom en / of het aantal christenen niet altijd duidelijk is (zie 3.2.2).

¹¹⁸ Zoals ook verwacht mag worden in de overzichtswerken van Holme (76-167), Mesnage (2-49), Iselin (33-36), en Cuoq (76-88). Ook Corbon (205-207), Schoen (96-97), en Botha (27-28) hebben een specifiek, doch minder uitgebreid gedeelte opgenomen.

is niet eenduidig. Zoals gezegd meent Speel dat het Vandaals arianisme het katholicisme in Noord-Afrika vrijwel verwoest heeft,¹¹⁹ maar dit is alleen al uit het aantal overgebleven bisdommen makkelijk te weerleggen. Schoen stelt daarentegen dat het christelijke geloof, ondanks de afname van het aantal bisdommen, nauwelijks een teruggang heeft gekend.¹²⁰ Dit is wellicht een overdrijving naar het andere extreem. Holme op zijn beurt wijdt een flink aantal hoofdstukken aan de Vandalen, en meldt ook veel van hun vervolgingsmethoden.¹²¹ Het is des te meer verbazingwekkend dat hij enerzijds zegt dat de gevolgen van de vervolging verstrekkend waren en dat ‘een kerk niet langer dan een eeuw geteisterd en keer op keer van haar leiders beroofd kan worden, zonder in grote mate te lijden aan desorganisatie en wanorde’, maar anderzijds zegt dat ‘de vervolgingen te snel stopten om enige serieuze schade aan de kerk toe te richten’ en dat ‘de kerk geen vitale schade was toegebracht.’¹²² Uit de vele voorbeelden die hij zelf aanhaalt lijkt op zijn minst de conclusie getrokken te moeten worden dat de gevolgen voor de kerk diepgaand waren, en dat de invloed van de Vandalen niet onderschat mag worden.

Het is opvallend dat veel van de onderzoekers niet voorbij gaan aan de periode waarin de Vandalen het bewind voerden in Noord-Afrika, verschillende voorbeelden van vervolging voor de kerk aanhalen, maar toch de grote invloed die zij hebben gehad niet altijd even sterk benadrukken. Zoals gezegd zwakken sommigen het zelfs af. Het verslag van Victor Vitensis in ogenschouw nemend, moeten we ons afvragen of de invloed van de Vandalen, als reden voor het verdwijnen van de kerk, niet teveel onderschat wordt. Bij de uitkomst van de donatistische strijd werden alleen donatisten vervolgd. Onder de Vandalen werden zowel donatisten als katholieken vervolgd, en werd in ongeveer honderd jaar tijd het aantal bisdommen tot een derde teruggedrongen. Onder de Byzantijnen werd gepoogd tot herstel van het kerkelijk leven te komen, maar dit is maar in beperkte mate gelukt.¹²³ Door de invloed van de Vandalen is de kracht en omvang van het christendom in Noord-Afrika behoorlijk aangetast. In vergelijking met de periode vóór de donatistische strijd, maar zeker ook met de periode net voor de inval van de Vandalen, lijken de Arabische moslims met een veel

¹¹⁹ Speel, 388.

¹²⁰ Schoen, *Kirche der Berber*, 96-97. Volgens Schoen zouden er nog perioden van missionaire uitbreiding zijn geweest. Schoen lijkt zich hier te stellig uit te drukken. Hij vermeldt in ieder geval geen bronnenmateriaal waaraan zijn uitspraken te toetsen zijn.

¹²¹ Holme, 140-147.

¹²² Ibid., 146, 166. Holme denkt dat de situatie voor de christenen vanaf Gunthamund verbeterd is, en dat ‘de sociale relaties de religieuze tolerantie bevorderd moeten hebben,’ Ibid., 165.

¹²³ John K. Cooley, *Baal, Christ, and Mohammed. Religion and Revolution in North Africa* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965), 10.

'kleinere' kerk te maken gehad te hebben. De klap die de Vandalen uitdeelden lijkt de kerk nooit meer te boven gekomen zijn en het is daarom verbazend dat de onderzoekers dit niet als een meer belangrijke reden naar voren brengen, aangezien het gewicht van het ondersteunend bronnenmateriaal in het aantonen van dat belang niet minder groot lijkt te zijn dan van het materiaal dat bijvoorbeeld 'de donatistische strijd' of 'het nooit bereikt hebben van de berbers' als hoofdreden moet ondersteunen.

Samenvattend en concluderend kunnen we zeggen dat Speel het Vandaals arianisme als hoofdreden voor het verdwijnen van de kerk naar voren brengt, maar naar onze mening teveel nadruk legt op de overgang van arianisme naar islam, en de onderlinge overeenkomsten tussen deze twee godsdiensten. Bovendien verklaart Speel met deze benadrukking alleen de (vermeende) vergemakkelijkte opkomst van de islam, en niet het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Daarentegen blijkt uit een primaire bron (Victor Vitensis) dat de Vandalen de kerk op tal van wijzen hebben verzwakt en geen onbelangrijke rol hebben gespeeld in het proces waarin de kerk voortdurend in kracht en omvang afnam. De rol van de Vandalen wordt wellicht te weinig benadrukt in de onderzoeksliteratuur. Naast Speel is er geen enkele onderzoeker die de hoofdreden voor het verdwijnen van de kerk bij de Vandalen legt.

3.4 De Arabische moslims

3.4.1 Beschrijving

In het oudste werk dat door ons onderzocht is, legt Guys de hoofdoorzaak van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika bij de moslimverovering. Guys is niet onwetend van de eerdere ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden in Noord-Afrika en noemt ook verschillende aanvullende redenen – o.a. de donatistische strijd en de inval van de Vandalen – maar voor hem ligt de hoofdrede bij de ‘onverbidelijke haat en intolerantie van de moslims.’¹²⁴ Volgens Guys tonen de bronnen ons dat de moslims een algehele houding van despotisme en onverschilligheid hadden. Tijdens de verschillende etappes waarin de Arabieren Noord-Afrika veroverden, drukte hun ondraaglijk juk de christenen neer. De christenen hadden op verschillende momenten en verschillende plaatsen te kiezen uit emigratie of onderwerping, uit martelaarschap of apostasie. Zowel de steden als de kerken van de christenen werden geplunderd. Onder de Almohaden is het christendom vernietigd en daarmee is elk overblijfsel van de kerk uitgewist rond het midden van de 12e eeuw. De moslims hebben Noord-Afrika in de 7e eeuw veroverd, het sindsdien altijd in bezit gehad, en het christendom op ongevoelige wijze uitgedoofd.¹²⁵ Guys haalt woorden van Bargés aan om de situatie te beschrijven:

Er was geen sprake meer van bisschop, priesters of kerken; de christelijke tempels werden verwoest of omgebouwd tot moskeeën, en het priesterambt doofde met de gelovigen uit onder de adem van het fanatisme en de intolerantie.¹²⁶

Holme ziet de moslimverovering niet als hoofdrede, maar geeft haar wel een belangrijke rol in het doen verdwijnen van de kerk. Zijn benadering van de Arabische periode komt overeen met het belang dat de meeste andere onderzoekers toekennen aan deze periode. Hij zegt over de christelijke kerken:

¹²⁴ Guys, 5.

¹²⁵ Ibid., 4, 11-14.

¹²⁶ Guys, 14, die citeert uit Jean Joseph Leandre Bargés, *Aperçu historique sur l'église d'Afrique en général, et en particulier sur l'église épiscopale de Tlemcen* (Paris; J. Lerux et A. Jouby, 1848), 50. Dit is helaas het enige werk uit ons onderzoek dat we niet hebben kunnen inzien.

(...) zeshonderd jaar lang speelden ze een belangrijke, soms zelfs een hele belangrijke rol in de ontwikkeling van het westerse christendom, en werden dan welhaast volledig verpletterd door de overweldigende kracht van de mohammedaanse invasie, hoewel een overblijfsel nog negen eeuwen lang overleefde.¹²⁷

3.4.2 *Beoordeling*

Vrijwel alle onderzoekers benadrukken de belangrijke invloed die de moslims hebben gehad bij het verdwijnen van de kerk. Allen gaan expliciet of impliciet terug op de oorspronkelijke bronnen die aangeven dat de Arabieren inderdaad christenen vervolgd, verbannen, gedood, en door dwang bekeerd hebben.¹²⁸ Er kan geen discussie over bestaan of dit al dan niet gebeurd is, daar zijn de bronnen te eenduidig in. De onderzoekers wijken op dit punt dan ook niet van elkaar af.¹²⁹ Slechts Baker schrijft dat er geen bewijs is voor de bewering dat christenen werden vervolgd met het zwaard en gedwongen om zich tot de islam te bekeren,¹³⁰ maar we zullen hieronder zien dat het oordeel van Baker geen stand kan houden.

De invloedrijke rol van de Arabieren in het verdwijningproces van de kerk staat dus voor de onderzoekers vast. Er is echter wel een ontwikkeling te bespeuren in de mening aangaande het gewicht dat toegekend moet worden aan die rol. In het begin van de onderzoeksgeschiedenis werd de moslimverovering zonder meer als dé reden voor het uitsterven van het christendom gezien, waarbij soms nauwelijks andere elementen in ogenschouw werden genomen. Ook werd in het algemeen gesteld dat de moslims op religieus vlak fanatiek waren en de christenen streng vervolgd en snel uitgeroeid hebben, op zodanige wijze dat het christendom betrekkelijk kort na de eerste Arabische invallen op sterven na dood was. Mesnage zegt in het voorwoord van zijn uitgebreide studie in 1915 dat algemeen aangenomen wordt dat de christenen door de moslims zijn uitgeroeid onder het motto ‘geloof of sterf’,¹³¹ en Courtois meldt in 1945 nog altijd dat ‘men de gewoonte heeft te zeggen dat het Afrikaanse christendom op een brute

¹²⁷ Holme, 243. Zoals reeds in de inleiding aangegeven maakt Holme hier de fout om niet het onderscheid te maken tussen de eerste inheemse kerk en de tweede buitenlandse kerk. Het overblijfsel is er in werkelijkheid slechts 6 eeuwen geweest, nl. van de 7e tot en met de 12e eeuw.

¹²⁸ Het gaat te ver om al deze bronnen te vernoemen. Een lijst van de belangrijkste Arabische auteurs en hun werken wordt gegeven door Courtois, *Grégoire VII (1er article)*, 97-98, voetnoot 1.

¹²⁹ Heggoy heeft het in zijn werk niet over de Arabieren, omdat hij louter over de (periode van de) donatistische strijd schrijft.

¹³⁰ Baker, 3-4.

¹³¹ Mesnage, *Déclin et extinction*, xiv, Mesnage herhaalt dit op verschillende plaatsen in zijn werk.

manier verdwenen is met de Arabische verovering.¹³² Er kan geen twijfel over bestaan dat het christendom onder de moslimheerschappij ten onder is gegaan, maar het beeld dat dit snel en onmiddellijk is gebeurd, is niet juist. Dit beeld is in de onderzoeksliteratuur die in deze thesis naar voren komt, terecht bijgesteld vanaf het begin van de 20^e eeuw.

Guys heeft in zijn werk van 1865 vooral de teksten benadrukt die aangeven dat de moslims intolerant waren jegens de christenen, maar er zijn minstens zoveel teksten die aangeven dat de moslims juist wel tolerant waren, en de vergissing van Guys is om die te negeren of te weinig te benadrukken. Mesnage geeft aan dat de Koran zowel gedeelten heeft die moslims oproept om christenen met wrede intolerantie te benaderen als gedeelten die oproepen hen met opvallende tolerantie tegemoet te treden.¹³³ De Koran geeft hierin tegenstrijdige aanwijzingen, en het is volgens Mesnage dan ook logisch dat ook moslims, die de Koran als leidraad hebben, zich met deze dubbelzinnigheid zullen opstellen. In onze analyse van de onderzoeksliteratuur en de aangehaalde oorspronkelijke bronnen, komen we inderdaad de door Mesnage beschreven dubbelzinnige houding van moslims jegens christenen tegen.

Mesnage toont aan dat voor een heiden de keus was ‘geloof of sterf’, maar voor de jood en christen, de islam of de belasting enerzijds, of de dood anderzijds.¹³⁴ Het moeten betalen van belasting voor een christen om te mogen blijven leven en zelfs zijn godsdienst te mogen beleven, wordt ontegensprekelijk door verschillende bronnen bevestigd en door de onderzoekers aangehaald. Een specifiek onderzoek van Speight heeft voor de 7^e, 8^e, en 9^e eeuw overtuigend aangetoond dat de moslims het leven en bestaan van christenen in hun midden expliciet door allerlei regels en voorzieningen gereguleerd hadden. De christenen (en joden) werden *ahl al-dimma* genoemd, oftewel ‘de mensen die leven onder een beschermingsverbond’, en die hierdoor een legale status kenden.¹³⁵ Er moest zowel

¹³² Christian Courtois, “Grégoire VII et l’Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d’Afrique au XIe siècle (Fin),” *Revue Historique* (1945): 225. Overigens moet dit dan gelden voor de algemene literatuur over de kerkgeschiedenis van Noord-Afrika, en niet voor de specifieke onderzoeksliteratuur die behandeld wordt in deze thesis, want vanaf Mesnage komen we deze gewoonte niet meer tegen.

¹³³ Mesnage, *Déclin et extinction*, 252. Iselin vermeldt hetzelfde feit; Iselin, 46.

¹³⁴ Mesnage, *Déclin et extinction*, 248

¹³⁵ R. Marston Speight, “The Place of the Christians in Ninth Century North Africa, according to Muslim Sources,” *Islamochristiana* 4 (1978): 53. Dit is een uiterst interessante en waardevolle studie die iets weergeeft van hoe de Arabieren de christenen in hun midden een plaats gaven. Opnieuw benadrukken we dat de Arabische bronnen slechts zijdelings over christenen spreken. Een bespreking van de bronnen over de 7e en 8e eeuw was al eerder gegeven, R. Marston Speight, “Témoignage des sources musulmanes sur la présence chrétienne au Maghreb de 26-647 à 184-800,” *IBLA* (1972): 73-96. Mesnage had op grond van zijn kennis van de Arabische bronnen al veel eerder geconcludeerd: ‘Het is dus ten onrechte dat men de uitroeiing van de christennaam toeschrijft aan de Arabische heersers van de 6e eeuw in de naam van ‘geloof of sterf’. De historische

persoonsbelasting (*gizya*) als grondbelasting (*kharadj*) betaald worden,¹³⁶ wat er voor zorgde dat de toenmalige situatie zowel de heersende moslim als de onderworpen christen voordeel opleverde: de moslim was verzekerd van regelmatige extra inkomsten, en de christen mocht zijn plaats in de moslimmaatschappij behouden. Sommigen denken zelfs dat de moslims de christenen niet wilden bekeren vanwege het daarop volgende verlies aan inkomsten,¹³⁷ wat aannemelijk klinkt, maar niet te bewijzen is.

Verschillende christenen hebben tot in de 12^e eeuw hun plaats in de moslimmaatschappij behouden, omdat ze deze plaats expliciet hebben gekregen. Et-Tidjani meldt dat hij op zijn reis door Tunesië (1306-1309) nog oude kerken in ruïnes tegen kwam, terwijl er moskeeën *tegenover* waren gebouwd, wat hoogstwaarschijnlijk duidt op het feit dat de moslims hier de kerken niet vernietigd en / of omgebouwd hadden, zoals op vele andere plaatsen het geval was, maar de christenen hun eigen plaats van samenkomst hadden laten behouden.¹³⁸ Courtois komt, op grond van zijn onderzoek van de brieven van paus Gregorius VII, tot de conclusie dat de christelijke gemeenschappen weliswaar anders georganiseerd waren dan in de Romeinse en Byzantijnse periode, maar wel degelijk een afgescheiden religieuze plaats in de moslimmaatschappij kenden, die men ten onrechte geminimaliseerd heeft.¹³⁹ Dit was voornamelijk mogelijk doordat de christenen waarschijnlijk onder toezicht stonden van invloedrijke Arabische machthebbers, zoals ook blijkt uit de brief van Gregorius aan prins al-Nasir, die een verbazingwekkende goede verstandhouding tussen de twee weerspiegelt. Voor Courtois verklaart een dergelijk toezicht niet alleen het kunnen blijven voortbestaan van christelijke gemeenschappen, maar ook het bestaan van christenen zonder de aanwezigheid van bisschoppen en bisdommen, waarvan de verdwijning voor ons nog altijd met relatieve duisternis omhuld is.¹⁴⁰

documenten die we bezitten, en waarvan we niet het recht hebben ze te verwerpen, zeggen het tegengestelde. Mesnage, *Déclin et extinction*, 264. Mesnage merkt evenwel op dat de belastingregeling brute en wrede acties van de moslims niet uitsloot.

¹³⁶ Dit wordt helder besproken door Dall'Arche, 51-52.

¹³⁷ H. Froidevaux, "Afrique (Aperçu sur l'histoire du christianisme au moyen age et aux époques moderne et contemporaine)," in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, ed. Alfred Baudrillart, Albert Vogt, en Urbain Rouziès, 861-871 (Paris: Letouzey et Ané, 1912), 861-862. Hetzelfde wordt gesuggereerd door Frensd, *Nomads*, 209.

¹³⁸ Et-Tidjani, "Voyage du scheïkh Et-Tidjani dans la régence de Tunis, pendant les années 706, 707 et 708 de l'hégire (1306-1309)," trad. par Alphonse Rousseau, *Journal Asiatique* 4. série, 20 (1852): 203.

¹³⁹ Courtois, *Grégoire VII (1er article)*, 120.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 117. We weten relatief weinig over het verdwijnen van de bisdommen. In 1053 schrijft paus Leo IX aan Thomas, bisschop van Carthago, en beklagt zich over het feit dat er in geheel Afrika nog nauwelijks 5 bisschoppen te vinden waren; zie voor een integrale weergave van deze brief: Cuoq, 185-186. In 1076 schrijft paus Gregorius VII aan Cyriacus, aartsbisschop van Carthago, dat er voor de benoeming van een bisschop niet langer de benodigde drie andere bisschoppen bestonden, Courtois, *Grégoire VII (Fin)*, 217, en Cuoq, 129. Dit is

Christenen – maar ook joden – hebben ontegensprekelijk tot de 12e eeuw een plaats gehad onder de moslims.¹⁴¹ Opmerkingen bij Arabische geschiedschrijvers over de algehele islamisering van Noord-Afrika moeten dan ook niet *absoluut*, maar *relatief* begrepen worden. Al-Hakam zegt dat er vanaf ongeveer 720 ‘geen enkele berber meer in Afrika is die zich niet bekeerd heeft tot de islam’, en Abd al-Rahman deelt de kalief rond het midden van de 8^e eeuw mee dat hij geen christenslaven meer kan sturen, omdat ‘heel Ifrikia de islam belijdt’,¹⁴² maar dit zijn te overmoedige uitspraken, want er worden verschillende groepen christenen – die nog eeuwen lang zouden blijven bestaan – over het hoofd gezien.

Hoe is het dan toch zo ver kunnen komen dat het christendom uiteindelijk uitgestorven is? Als we de grote lijnen proberen te schetsen, kunnen we zeggen dat we uit de veroveringsgeschiedenis kunnen opmaken dat het de Arabieren niet in de eerste plaats te doen was om een religieuze verovering, maar om een geografische en politieke verovering, iets dat door verschillende onderzoekers bevestigd wordt. Iselin zegt:

tevens het laatste dat we weten over de bisdommen van Noord-Afrika. Rattinger probeert op grond van een inscriptie nog wel te pleiten voor de zetel van het bisdom van Carthago van bisschop Cosmas in de 12^e eeuw (dit is tevens de hoofdgedachte van zijn artikel), maar dit wordt gecorrigeerd door Courtois en Mesnage die zeggen dat het niet om Carthago, maar om Mahdiya gaat, en door Cuoq die zegt dat het toen al om de tweede (buitenlandse) kerk ging; Daniel Rattinger, “Der Untergang der Kirchen Nordafrika’s im Mittelalter,” *Zeitschrift für katholische Theologie* (1886): 481-496, Courtois, *Grégoire VII (1er article)*, 108-109, voetnoot 3, Mesnage, *Évêchés et ruines antiques*, 114, Cuoq, 197-198, voetnoot 15. Verder wijst Goyau nog op de vermelding van de aartsbisschop van Carthago in het belastingsboek (*Liber Censuum*) in 1192, maar het is zeker dat er toen geen bisschop meer in Carthago was, en het gaat hier waarschijnlijk dan ook om een overschrijving uit een oude catalogus, iets dat ook door Rattinger bevestigd wordt; Georges Goyau, “Le Christianisme sur les côtes Barbaresques jusqu’au XIXe siècle,” *Revue d’Histoire des Missions* (1930): 13, Rattinger, 495.

Verschillende auteurs (Mesnage, *Déclin et extinction*, 220, 227, Iselin, 55, Seston, 116-117, Dall’Arche, 77) halen een opmerking aan van Vansleb die in zijn geschiedenis over de Alexandrijnse kerk in de marge opmerkt dat de Alexandrijnse stoel – volgens Mesnage en Seston was Alexandrië na de Arabische verovering van 703 belast met de administratie van de kerken van de Magreb – na de dood van de 74^e patriarch Johannes (1189-1216) 19 jaar vacant bleef, waardoor er vanaf die zijde geen andere bisschoppen en priesters gestuurd konden worden in de plaats van hen die gestorven waren, waardoor de christenen zich geheel verlaten zagen en besloten om moslim te worden; Johann Michael Vansleb, *Histoire de l’Eglise d’Alexandrie fondée par S. Marc, que nous appelons celle de Jacobites-Coptes d’Egypte. Ecrite au Caire même, en 1672 & 1673* (Paris: Clousier, 1677), 30-31. Volgens Courtois is deze tekst niet geloofwaardig en hij toont dan ook aan de hand van de door Vansleb genoemde bisdommen aan dat we Vansleb een feitenfout of een chronologische fout toe moeten rekenen, omdat er tijdens het ambt van patriarch Johannes geen residerende bisschop in Noord-Afrika meer was. Deze redenering komt inderdaad overeen met wat we weten over de laatste bisschoppen en bisdommen in Noord-Afrika. Zie voor zijn uitleg Courtois, *Grégoire VII (1er article)*, 108-109, voetnoot 3. Het zou onzes inziens bij Vansleb kunnen gaan om de vroege periode van de tweede (buitenlandse) kerk. Afgezien van deze suggestie moeten we opmerken dat de door Vansleb aangehaalde reden voor het zich bekeren van de christenen speculatief is, aangezien de christenen enerzijds al langere tijd zonder bisschop hadden geleefd (wellicht onder toezicht van Arabische machthebbers, zoals Courtois voorstelt), en het anderzijds helemaal niet duidelijk is dat christenen zich louter en alleen zouden bekeren omdat er geen bisschoppen of priesters meer waren, en dat er dus wellicht bijkomende redenen zouden kunnen zijn geweest.

¹⁴¹ Zie ook het hoofdstuk van Cuoq dat het samenleven van christenen en moslims behandelt; Cuoq, 154-167.

¹⁴² Respectievelijk al-Hakam, 111 en en-Noweiri, “Conquête de l’Afrique septentrionale par les musulmans et histoire de ce pays sous les émirs arabs,” in *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l’Afrique septentrionale*, Ibn-Khaldoun, trad. par Mac Guckin de Slane, vol. I (Alger: Imprimerie du Gouvernement, 1852), 367.

De stelling dat het mohammedanisme in beginsel vervolgzuchtig zou zijn, is historisch even onhoudbaar als de veronderstelling dat het de aanhangers van de profeet eens ernstig te doen zou zijn om de aanhangers van de gekruisigde uit te roeien. Men moet leren om het doordringen van de islam niet gewoonweg als een religieuze beweging te zien, maar ook als een tweede volkstrekk van het oosten naar het westen.¹⁴³

Verschillende groepen van berbers werden moslim doordat zij ingelijfd werden in het Arabische leger, wat alleen mogelijk was door bekering tot de islam. In het leger waren ook Koranleraars, die eveneens werden achtergelaten in sommige veroverde gebieden. Tijdens de derde fase van de Arabische verovering liet legeraanvoerder Oqba de stad Kairouan bouwen ter ondersteuning van de moslimlegers en om ‘de islam tot aan het eind der tijden te dienen.’¹⁴⁴ Veel vervolging van christenen had veroveringszucht ten grondslag, waaronder niet alleen christenen, maar ook joden en berbers te lijden hadden. Naast de algemene verdrukkingen zijn er grofweg drie periodes waarin de christenen expliciet het doelwit waren.¹⁴⁵ De eerste was in 717 onder Omar II die hen dwong om de islam aan te nemen of het land te verlaten, wat neerkwam op verbanning uit Noord-Afrika.¹⁴⁶ Zijn opvolger Jezid II deed er nog een schepje bovenop en verbood kruizen en beelden, waardoor verschillende christenen vluchtten of zich bekeerden, en anderen als slaven gevangen werden genomen, die dikwijls slechts konden vrij komen door moslim te worden.¹⁴⁷ De tweede periode was aan het einde van de 8e eeuw onder Idris II, die genadeloos de christenen (maar ook de joden en heidenen) uitroeide die de islam niet wilden aannemen. In deze tijd verdwijnt het christendom

¹⁴³ Iselin, 7.

¹⁴⁴ Cuoq, 109.

¹⁴⁵ Mesnage, *Déclin et extinction*, 267, Iselin, 48-49.

¹⁴⁶ Verschillende onderzoekers stellen dat sommige christenen tot de islam overgingen omdat ze een positief beeld van de moslims hadden. Zo denkt Iselin dat de christenen nog niet in staat waren om de religieuze reikwijdte van de Arabische beweging in te schatten en vermoedt hij dat de christenen in het begin nog een positief beeld van de Arabieren hadden. Als bewijs voor deze stelling komt hij echter niet verder dan het feit dat bisschop Gregorius in zijn brieven niets over de Arabieren zegt; Iselin, 46. Het lijkt ons dat deze stelling moeilijk stand kan houden, omdat men er anders van uit moet gaan dat de christenen het verschil niet zagen tussen hun eigen christelijke geloof en het islamitische geloof dat de moslims meebrachten, zonder dat hier enig bewijs voor is. Botha schrijft dat sommige christenen voortdurend geplunderd werden door berbers (zie 3.6.2) en in de komst van de Arabieren nieuwe hoop tot bescherming zagen, maar hij heeft geen ondersteunend bronnenmateriaal; Botha, 30. Speel en Schenk denken dat de Arabische cultuur beter aansloot bij de cultuur van de Noord-Afrikaanse bevolking dan de Romeins-Byzantijnse, en zien daar een positief ontvangen van de Arabieren in. Corbon en Schoen denken dat de taal van de Arabieren makkelijk ingang vond in Noord-Afrika; Speel, 379, Schenk, 136, Corbon, 200-201, Schoen, *Kirche der Berber*, 94. Dit is echter speculatief en als reden voor het verdwijnen van de kerk moeilijk te bewijzen. Schoen gaat wel erg ver door te zeggen dat de moslims in de Magreb een versplinterde kerk vonden, die de geloofwaardigheid van het christendom aantastte, omdat ‘de Koran zelf zegt dat God de christenen straft, omdat ze het evangelie ontrouw zijn geworden.’ Ulrich Schoen, “Vom Leben und Sterben der Kirche in Nordafrika,” in *Radiokolleg Kirchen in Afrika*, herausgegeben von Werner Ustorf und Wolfram Weiße, 19-26 (Erlangen: Verlag der Ev.-Luth. Mission, 1979), 24.

¹⁴⁷ Slavernij van christenen als (een minder belangrijke rol spelende) reden voor het verdwijnen van het christendom wordt aangehaald door Holme, 227, en Botha, 30.

uit het westen van de Magreb. In de derde periode vindt de genadeklap plaats onder de Almohaden. Hun leider Abd al-Moumin roeide genadeloos alle resterende christenen uit, doordat dezen zich door zijn harde optreden bekeerden ofwel stierven ofwel Noord-Afrika uitvluchtten.¹⁴⁸ Deze gegevens spreken de opvatting van Baker dat christenen nooit vervolgd en gedood zijn door de moslims en niet gedwongen werden zich te bekeren, tegen. Waar Guys de intolerantie van de moslims jegens christenen benadrukt ten koste van de eveneens aanwezige tolerantie, maakt Baker de omgekeerde fout door te beweren dat moslims louter tolerant zijn geweest jegens christenen.¹⁴⁹

Het beeld dat uit de bronnen tot ons komt is dus dat het christendom niet genadeloos uitgeroeid is – zoals we het in de vroege onderzoeksliteratuur (vooral Guys) tegenkomen – maar gedurende vijf eeuwen langzaam verdwenen is. Dit lange proces is te verklaren door de relatieve tolerantie van de moslims jegens christenen. Desalniettemin is het christendom onder de aanvankelijke veroveringszucht, maar zeker ook onder de specifieke vervolgingen in bepaalde perioden, vermoord. Onder de moslims is de kerk volledig uitgedoofd als een kaarslichtje dat geen zuurstof meer heeft. In dat opzicht is de invloed van de Arabieren zeker beslissend en definitief geweest. Maar de Arabische periode is niet beslissend geweest in *absolute zin*. Zoals reeds onder 3.3.2 gezegd, was de kerk al behoorlijk in grootte afgenomen toen de Arabieren Noord-Afrika inpalmden, en had de kerk in de eeuwen ervoor reeds enkele keiharde klappen in ontvangst moeten nemen, die eveneens een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de kerk. Als men stelt dat de moslimverovering de (absolute) hoofdreden is geweest van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika, bagatelliseert men enkele invloedrijke gebeurtenissen in de eeuwen daarvoor. Op zichzelf is de Arabische periode funest geworden voor de kerk, maar wellicht zou de kerk ook zijn uitgestorven als de Vandalen langer aan de macht geweest zouden zijn. De Vandalen lijken immers over de gehele lijn minder tolerant geweest te zijn jegens (niet-ariaanse) christenen, dan dat de moslims waren jegens christenen (zie 3.3.2.).

Het is niet gemakkelijk, of zelfs onmogelijk, om de kracht van het christendom op een bepaald tijdstip in absolute termen te bepalen, laat staan weer te geven en te vergelijken met

¹⁴⁸ Het bekeringsbeleid van Abd al-Moumin is geattesteerd door de teksten. Zie bijvoorbeeld et-Tidjani , 397-401. De beslissende genadeklap door Abd al-Moumin wordt door verschillende onderzoekers bevestigd: Holme, 138, Mesnage, *Déclin et extinction*, 225, Iselin, 49, Seston, 121, Courtois, *Grégoire VII (1er article)*, 121, Corbon, 220-221, Cuoq, 171.

¹⁴⁹ Baker, 4.

de kracht van het christendom in andere perioden – zeker gezien de relatief magere informatie die ons ter beschikking staat – maar het is zeker dat het aantal bisdommen onder de Vandalen in zeer sterke mate is afgenomen. De Vandalen zijn slechts honderd jaar aan de macht geweest, terwijl de christenen nog vijfhonderd jaar onder het bewind van de Arabieren een plaats gekend hebben. Wat zou er gebeurd zijn als de Vandalen *tweehonderd jaar* in Noord-Afrika vertoefd hadden? Zou het christendom dan nog bestaan hebben? We weten het niet, en kunnen er slechts naar gissen. Wel geeft een vergelijking van de Arabische periode met die van de Vandalen ons aanleiding om de *beslissende* invloed van de moslims in twijfel te trekken. In *relatieve* zin is de periode onder de Arabische moslims beslissend, omdat de laatste sporen van het christendom juist in deze periode verdwijnen en de moslims in het verdwijningproces een actieve rol hebben gespeeld. In *absolute* zin kan de periode onder de Arabische moslims echter niet als beslissend bestempeld worden, omdat er geen ontegensprekelijke bewijzen zijn die aantonen dat de Arabische invloed op het verdwijnen van de kerk groter is geweest dan bijvoorbeeld die van de Vandalen.

Concluderend kunnen we zeggen dat het opvallend is dat als we alle in de onderzoeksliteratuur genoemde redenen in ogenschouw nemen, we zien dat de onderzoekers de grootste consensus vinden rond de rol van de moslims in het verdwijningproces van de kerk. De meesten benadrukken zowel de intolerantie als de tolerantie van moslims jegens christenen, en doen dit op evenwichtige wijze. Slechts Guys en Baker wijken af van de consensus. Wij vinden in onze analyse van de onderzoeksliteratuur en de aangehaalde oorspronkelijke bronnen geen reden om van deze consensus af te wijken. Behalve Guys bestempelt niemand het optreden van de Arabische moslims als hoofdreden voor het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Wij menen dat dit optreden nooit als absolute maar slechts als relatieve hoofdreden aangemerkt kan worden.

3.5 De zwakheid van de kerk

3.5.1 Beschrijving

Het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika wordt door sommigen grotendeels toegeschreven aan het gebrek aan geestelijke kracht van de kerk zelf. Het gaat dan vooral om innerlijke twisten die de kerk kende – met de donatistische strijd als anticlimax (zie 3.1) – maar ook om het gebrek aan diepte van het christelijk geloof. Over de innerlijke verdeeldheid zegt Corbon:

(...) het lichaam van de kerk is gedegradeerd tot een sociale kaste (...) de christenen zijn onderling verdeeld, en de persoonlijke rivaliteiten, het lot van elke sociale groep, bereiken op een dergelijke gereduceerde ladder het hoogste punt van hun kleinheid en onvruchtbaarheid.¹⁵⁰

Aangaande het gebrek aan geestelijke diepte wordt er gesteld dat de wortels van het evangelie niet diep genoeg waren om stand te kunnen houden in tijden van vervolging. Dit heeft te maken met het feit dat niet alle inwoners van Noord-Afrika met het evangelie bereikt waren (zie 3.2), maar ook met het feit dat de bekering vaak oppervlakkig was.¹⁵¹ Dit wordt dan voornamelijk geconcludeerd op grond van de berichten die spreken over christenen die zich tot de islam bekeerden en dus ‘afvielen’ van het christelijke geloof. Voor Mesnage is deze apostasie een van de twee hoofdredenen voor het verdwijnen van de kerk. Hij zegt dat de hoofdoorzaak ligt in:

- 2) De slechte kwaliteit van die christenen die massaal afvallig werden, hetzij op het moment van de verovering zelf, hetzij enkele jaren later, moe dat ze de belasting moesten betalen, de prijs waarmee zij de vrijheid van hun geloof konden behouden.¹⁵²

¹⁵⁰ Dit zegt Corbon over de christenen vóór de moslimverovering. Hij maakt overigens niet duidelijk op grond waarvan hij dat zegt; Corbon, 225. Botha vat het zo samen: ‘*de kerk vernietigde zichzelf door verdeeldheid en religieuze vervolging.*’ Botha, 24. Schenk noemt ‘vervolging, ketterijen en schisma’s’, Schenk, 132. Schoen heeft het over het ‘ziek-zijn van de kerk’, Schoen, *Kirche der Berber*, 102.

¹⁵¹ Verschillende onderzoekers wijzen op de ‘pre-christelijke erfenis’ van Noord-Afrika en menen dat het oude heidendom onder de deken van het christendom bewaard is gebleven, zie bijvoorbeeld Schenk, 133. Schoen gaat hier tegenin door te stellen dat bepaalde gebruiken die als voorbeeld voor dit oude heidendom moeten dienen, nauwelijks iets zeggen over de oppervlakkigheid van het christelijk geloof. Hij stelt bovendien terecht dat dezelfde gebruiken bij de Koptische, Syrische en Armeense kerk aangewezen worden, maar dat deze kerken tot de dag van vandaag overleefd hebben; Schoen, *Kirche der Berber*, 102.

¹⁵² Mesnage, *Déclin et extinction*, 268. Voor de eerste door Mesnage gegeven hoofdreden zie 3.2.1.1.

Mesnage denkt dat de kleine hoeveelheid christenen die er nog was tijdens de moslimheerschappij, geplaagd werd door een oppervlakkig christen-zijn, waardoor velen in tijden van vervolging toegaven aan de druk om moslim te worden.¹⁵³

Naast het afvallen van christenen wordt ook nog het begaan van ernstige zonden genoemd. Guys citeert uit de werken van Salvianus uit de tijd van de Vandaleninval, waarin gesproken wordt over ‘afschuwelijke zondigheden’ waaraan christenen zich overgegeven hadden. Guys ziet het dan ook als een logische consequentie dat er naar aanleiding van deze zondigheden onheil zou volgen, dat vervolgens verschenen is in de komst van de Vandalen en moslims.¹⁵⁴ Mesnage gaat nog een stapje verder en wil de afschuwelijke zondigheden uit de periode die Salvianus beschrijft, toepassen op de moslimperiode. Volgens hem is het duidelijk uit de pauselijke brieven dat de kerkelijke tucht ver te zoeken was. De brieven getuigen van ongehoorzaamheid van de clerus, simonie en corruptie van de bisschoppen. ‘Als het zó gesteld is met de hoogst gewijde bisschoppen, hoe moet het dan wel niet zijn met eenvoudige priesters en het volk, die getuigen zijn van deze excessen?’ vraagt hij zich af.¹⁵⁵ Hij haalt dan het voorbeeld aan van een Arabische auteur van een ‘ernstige zonde’ – het prostitueren van de zoontjes van een stam die een aantal gelovigen in zijn midden had – (zie voetnoot 163) en verwijst naar de ‘verschrikkelijke zonden’ die genoemd worden door een andere Arabische auteur, die de vertaler zelfs niet in het Latijn heeft durven omzetten.¹⁵⁶ Als zulke zonden plaatsvinden onder een volk, dan kan het volgens Mesnage niet anders dan verdwijnen. Mesnage wijst het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika dan ook toe aan de toorn en het oordeel van God, dat rechtstreeks in verband staat met het gebrek aan geestelijke kracht van de kerk, en het gemakkelijk overstappen naar de islam en de eigen zondigheden van de christenen:

¹⁵³ Iselin probeert te beschrijven met welke houding een dergelijke overgang gepaard ging: ‘(...) dat voor het merendeel de overgang van het christengeloof naar de belijdenis van de islam plaatsvond zonder innerlijke overtuiging, onder druk van uitwendige omstandigheden, uit onverschilligheid jegens het geloof in het algemeen of uit egoïstische berekening,’ Iselin, 54. Schenk haalt ook nog het aspect van economische druk als reden van afval aan; Schenk, 136.

¹⁵⁴ Guys, 6-7. Het is ons echter niet duidelijk uit welk gedeelte van Salvianus’ werken Guys citeert. Zie voor een moderne vertaling Salvien, *Oeuvres I. Les lettres & les livres de Timothée à l’église*, trad. par Georges Lagarrigue (Paris: Les éditions du cenf, 1971) en Salvien, *Oeuvres II. Du Gouvernement de Dieu*, trad. par Georges Lagarrigue (Paris: Les éditions du cenf, 1975).

¹⁵⁵ Mesnage, *Déclin et extinction*, 287-288.

¹⁵⁶ Ibn-Haucal, “*Description de l’Afrique*,” trad. Mac Guckin de Slane, *Journal Asiatique*, 3. série, 13 (1842): 153-196, 208-258. Het is ons overigens niet duidelijk op welke manier Mesnage weet heeft van de afschuwelijkheden die de Slane niet heeft durven te vertalen.

God van zijn kant heeft het verkieslijk gedacht, omwille van zijn glorie, veeleer geen kerk in Afrika meer te hebben, dan een waaraan van binnen geknaagd wordt door de plagen waarover we hebben gesproken. Ook heeft Hij er de ongelukkige restanten van schoongeveegd, die in enkele jaren verdwenen zijn zonder zelfs maar sporen achter te laten, waarin men de naam van hun laatste gelovigen terug zou kunnen vinden.¹⁵⁷

Dat deze uitgesproken mening niet uitzonderlijk is in de tijd van Mesnage blijkt wel uit het feit dat Iselin spreekt van de ‘zeer geliefde kunst’ om ‘het ineenstorten van het oosterse christendom onder de stormloop van de islam eenvoudigweg als *rechtvaardig Godsgericht* aan te duiden.’¹⁵⁸ Hij citeert kerkhistoricus Rothe om er een voorbeeld van te geven:

De christenheid, waaraan de islam de ondergang bracht, was deze ondergang waard. Ze was voor het rijk Gods niet meer te gebruiken, zo volledig was haar christendom gedegeneerd, – in haar was het zout onnozel geworden. Ze moest dus met de ondergang gewijd, ze moest uitgedoofd worden: de islam was het instrument in Gods hand dat haar wegvaagde.¹⁵⁹

3.5.2 *Beoordeling*

Het is duidelijk dat innerlijke verdeeldheid de kerk geen goed heeft gedaan. De donatistische strijd heeft in het verloop van de kerkgeschiedenis van Noord-Afrika een niet onbelangrijke invloed gehad, die we al besproken hebben (zie 3.1.2). Naast de donatistische strijd zijn er echter geen grote invloedrijke conflicten bekend,¹⁶⁰ en daarom is er geen enkele aanleiding om aan te nemen dat de innerlijke verdeeldheid en de mate van onenigheid binnen de kerk in Noord-Afrika groter was dan binnen de kerk op andere plaatsen in de wereld. In veel andere kerken zijn er innerlijke ruzies geweest, en dat had niet direct uitsterving tot gevolg. Daarom kan innerlijke verdeeldheid op zichzelf wel in het totaalbeeld van redenen worden opgenomen, maar nooit als doorslaggevende reden voor het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika worden aangeduid.

¹⁵⁷ Mesnage, *Déclin et extinction*, 290. Het is veelzeggend voor de overtuiging van Mesnage dat het verdwijnen van de kerk terug te voeren is op het oordeel van God, dat hij zijn uitvoerig werk met deze woorden afsluit.

¹⁵⁸ Iselin, 6.

¹⁵⁹ Richard Rothe, *Vorlesungen über Kirchengeschichte und Geschichte des christlich-kirchlichen Lebens*, herausgegeben von D. Weingarten, Zweiter Teil: Die katholische und die protestantische Zeit (Heidelberg: Mohr, 1875), 108.

¹⁶⁰ Volgens Holme was de invloed van het monotelitisme op de Magrebijnse kerk minimaal; Holme, 206-209. Volgens Corbon is de afwezigheid van ketterijen juist verontrustend, omdat orthodoxie dikwijls een ‘insulair fenomeen’ is, en daarmee het geïsoleerd-zijn van de Magreb benadrukt; Corbon, 225.

Anders ligt het wellicht met de apostasieën waarover de bronnen spreken. De bronnen geven aan dat in de loop der eeuwen verschillende christenen het moslimgeloof aanvaard hebben, en dan vooral in de perioden waar ze onder zware druk kwamen te staan (zie 3.4.2). Het lijkt dat men in een flink aantal gevallen in plaats van verbanning of dood, koos voor bekering tot de islam. Ondanks de zware omstandigheden waaronder veel van deze bekeringen plaatsvonden, doet dit vragen oproepen over de waarde en diepte van het christelijk geloof van christenen die besluiten om het ene geloof te verlaten en het andere te aanvaarden, terwijl deze twee geloofsvormen fundamenteel verschillend zijn. Het valt ons echter op dat verschillende onderzoekers wel bronnen weten te vermelden die spreken over de moslimbekering van christenen, maar geen enkel tekstgedeelte kunnen aanwijzen dat spreekt over de motivatie of innerlijke houding van christenen die tot een dergelijke rigoureuze keuze komen, terwijl dezelfde onderzoekers juist het oppervlakkig bekeerd zijn en de slappe innerlijke houding van de christenen als reden voor de apostasie naar voren brengen. Vanuit het bronnenmateriaal lijkt het ons dat we eenvoudigweg zeer weinig weten aangaande de beweegredenen van christenen om zich tot de islam te bekeren, en hier alleen naar kunnen gissen.¹⁶¹ Mesnage stelt echter zonder meer dat het slechts om ‘naamchristenen’ gaat,¹⁶² terwijl een dergelijke stelling op zichzelf moeilijk te bewijzen is, en we zien daar dan ook bij hem nauwelijks bewijs vanuit het oorspronkelijk bronnenmateriaal voor. Voor Mesnage lijkt louter het feit dat christenen zich tot de islam bekeerden, niet anders interpreteerbaar te kunnen zijn dan dat het om naamchristenen gaat.

Zijn voorbeeld van de stam die zijn jongetjes prostitueerde, is vrij zwak, aangezien Mesnage zelf zegt dat er een ‘aantal gelovigen’ onder de stam te tellen was, en het vanuit de oorspronkelijke bron helemaal niet duidelijk is dat *christenen* deze gruwelijkheden begingen.¹⁶³ Mesnage is niet in staat om verdere voorbeelden te geven van concrete zonden of verwijzingen naar de excessieve zonden die hij zo kenmerkend acht voor de christenen in Noord-Afrika. De kijk van Mesnage op de geestkracht van de bewoners van Noord-Afrika is überhaupt niet bijster positief, en dit kleurt, naar onze mening, zijn retrospectie aangaande de Noord-Afrikaanse christenen. Dit blijkt onder meer uit het feit dat hij het niet kunnen blijven

¹⁶¹ Iselin zegt terecht dat de bronnen weinig bloot geven over de bijzonderheden van het verdwijnen en uitroeien van christelijke minderheden, en hier mogen we gerust de moslimbekering van christenen aan toevoegen. Overigens blijkt uit de onderzoeksliteratuur dat er sinds Iselin weinig tot geen nieuwe bronnen over dit onderwerp bekend geworden zijn; Iselin, 54.

¹⁶² Mesnage, *Déclin et extinction*, 277, 280.

¹⁶³ Edrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, trad. par R. Dozy et M. J. De Goeje, réimpression anastatique (Leiden: E. J. Brill, 1968), 166.

bestaan van de islam in Spanje en het opnieuw christelijk worden van dit gebied, toeschrijft aan het verschil in mentaliteit tussen de bevolking van Spanje en dat van Noord-Afrika: als Spanje alleen bewoond geweest zou zijn door inwoners met de zwakke en verdorven mentaliteit van het zuidelijk deel – die volgens Mesnage overeenkomt met die van de bewoners van Noord-Afrika – dan zou Spanje hetzelfde lot als Noord-Afrika hebben kunnen ondergaan. Het is slechts te danken aan de bewoners van noord-Spanje, die een andere mentaliteit hadden, dat dit niet gebeurd is.¹⁶⁴ Ook hier lijkt Mesnage echter terug te redeneren vanuit het resultaat: Spanje is opnieuw christelijk gebied geworden en Noord-Afrika niet, *dus* ligt de reden bij het verschil in mentaliteit van de bevolking. Naast het gegeven dat Mesnage deze gedachte slechts als *suggestie* en niet als *feit* naar voren zou moeten brengen, zouden er wellicht andere redenen kunnen zijn die de herkerstening van Spanje verklaren. Zo brengt Speel als reden aan dat het katholicisme in Spanje, ondanks de inval van de Vandalen, de overhand heeft behouden, terwijl het in Noord-Afrika grotendeels verdrongen was door het arianisme, en dat Spanje hierdoor makkelijker stand heeft kunnen houden.¹⁶⁵

Een onderzoeker als Holme is veel positiever over de kerk dan Mesnage. Voor Holme was de kerk van Noord-Afrika juist zeer gezond. Deze gezondheid moet volgens hem afgemeten worden aan de orthodoxie van de leer, persoonlijke piëteit, en doelmatige organisatie van de kerk. Volgens Holme was de leer welhaast gezonder dan die van Rome, werd persoonlijke piëteit belichaamd door personen als Cyprianus en Augustinus, en was er aan de organisatie en tucht van de kerk niet veel verkeerd.¹⁶⁶ Het oordeel van Holme lijkt ons echter te positief. Er mogen dan weliswaar geen latere grote meningsverschillen aangaande de leer bekend zijn, de donatistische strijd – het doctrinaire conflict bij uitstek – had zijn uitwerking al behoorlijk doen voelen, en deze wetenschap mag niet zomaar terzijde geschoven worden. Cyprianus en Augustinus – de laatste nota bene de rechter in het genoemde conflict – waren grote persoonlijkheden in het begin van de Noord-Afrikaanse kerkgeschiedenis, maar aan hen mag niet de gezondheid van een kerk van eeuwen later opgehangen worden. Holme noemt nog wel een aantal andere personen, maar zegt terecht dat ons over de laatste jaren weinig bekend is

¹⁶⁴ Mesnage, *Déclin et extinction*, 286-287.

¹⁶⁵ Speel, 393-394. Aangaande Gallië is Mesnage overigens een stuk duidelijker. De reden dat de islam daar niet heeft kunnen blijven bestaan, heeft volgens hem vooral te maken met het feit dat er, in tegenstelling tot in Noord-Afrika, priesters, missionarissen, en monniken werden gestuurd, en dat Gallië dus een ‘tweede evangelisatie’ kende; Mesnage 280. Corbon brengt hetzelfde aspect naar voren; Corbon, 208.

¹⁶⁶ Voor Holme lag de zwakheid van de kerk juist in de verbondenheid met de Romeinse macht: zodra de bescherming van de Romeinse macht er niet meer was, ging het snel bergafwaarts met de kerk; Holme, 245-247 (zie 3.2.1).

van de kerk en de personen die daarin een rol speelden.¹⁶⁷ Zelfs als er verschillende godvruchtige personen opgesomd kunnen worden, zegt dit nog niets over de vele andere christenen die samen het geheel van de kerk vormen. Daarbij zijn er aanwijzingen dat Noord-Afrika – o.a. afgaande op de pauselijke brieven waarover Mesnage spreekt (zie 3.5.1) – een aantal bisschoppen kende, die niet altijd een levenshouding in overeenstemming met de voorbeeldfunctie van hun geestelijk ambt tentoon spreidden.¹⁶⁸ Onder de weinige geestelijken die er nog waren, bespeuren we ook onderlinge verdeeldheid,¹⁶⁹ en daarmee is de kerkelijke organisatie en tucht niet echt ‘gezond’ te noemen. Ook hier geldt echter dat we niet een gehele groepering met enkele personen mogen vereenzelvigen (contra Mesnage). Het gaat hier om enkele van de weinige voorbeelden die ons bekend zijn, en deze berichten handelen grotendeels over bisschoppen. Afgezien van deze voorbeelden weten we gewoonweg erg weinig over het al dan niet godsvruchtig zijn van de christenen onder het bewind van de moslims. We weten wel dat er op een bepaald moment geen bisdommen meer waren, terwijl er nog wel christenen in Noord-Afrika woonden. Dit geeft zowel aan dat de kerkelijke organisatie zeker niet sterk meer was (contra Holme), als dat christenen blijkbaar zonder bisdommen nog een tijd lang hun bestaan gehad hebben in Noord-Afrika¹⁷⁰ (Zie 3.4.2).

Vanuit de gegevens die ons ter beschikking staan over de kerk van Noord-Afrika kunnen we zeggen dat Holme de situatie van de kerk te positief inschat. Daarentegen schetst Mesnage welhaast een beeld dat zegt dat de gehele kerk zwak, ziek en afvallig was, en hij lijkt daarmee een oordeel uit te spreken dat veel te scherp is voor het weinige dat duidelijk wordt uit de oorspronkelijke bronnen. Het is opmerkelijk om te zien dat ook in de latere onderzoeksliteratuur een concrete invulling van de zogenaamde ‘zwakheid’ en ‘oppervlakkigheid’ van de christenen te zien valt, terwijl er daar evenmin een grond voor naar

¹⁶⁷ Holme, 246.

¹⁶⁸ “*De kerkelijke discipline verslapt, de bisschoppen betoonden verschillende voorbeelden van ongehoorzaamheid, van immoraliteit en van corruptie.*” Diehl, 507. Overigens wekt Mesnage met het benadrukken van de ongehoorzaamheid en corruptie van de Noord-Afrikaanse geestelijkheid ten onrechte de indruk dat de situatie in Noord-Afrika slechter was dan elders. In brieven aan de aartsbisschop van Mainz en Magdeburg schrijft Gregorius namelijk: “*Wetend dat uw clerus en mensen wijd verstrooid zijn en dat uw suffraganen bovendien talrijk en verspreid zijn (...) gehoorzaam ons gebod en verdrijf de simonische ketterij en de onreine bezoedeling van de bevlekkende begeerte uit het heiligdom van de Heer. (...) zij die bevorderd zijn door de simonische ketterij, welke is door de tussenkomst van geld, tot enige positie of ambt of heilige orde, mogen niet langer enige bediening in de heilige kerk uitoefenen.*” V.H. Galbraith, R.A.B. Mynors, C.N.L. Brooke, ed, *The Epistolae Vagantes of Pope Gregory VII* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 15 (brieven 6 en 7).

¹⁶⁹ In 1073 schrijft Gregorius VII aan de opstandige clerus te Carthago dat deze zich moet onderwerpen aan de bisschop. Zie Cuoq, 127-128 voor een weergave van dit schrijven.

¹⁷⁰ De afname van het aantal bisdommen en geestelijken wordt door verschillende onderzoekers aangehaald. Deze afname lijkt illustratief voor de neergang van het christendom van Noord-Afrika, hoewel er door het blijven voortbestaan van christenen zonder bisdommen en geestelijken, de nodige voorzichtigheid betracht moet worden bij het trekken van conclusies (zie 3.2.2).

voren wordt gebracht. Sommige onderzoekers spreken zich vrij stellig uit over de innerlijke gesteldheid van christenen die meer dan een millennium geleden hun geloof beleefden. Zo wordt er onder andere gezegd dat christenen zich bekeerden om hun geld en goederen te kunnen behouden, dat ze een oppervlakkige bekering hadden gekend en geen wedergeborenen waren die een volledige levensverandering hadden ondergaan.¹⁷¹

Ondanks het gegeven dat de onderzoekers niet kunnen aangeven wat de drijfveer was van christenen in geval van apostasie en daarbij hun mening dikwijls ten onrechte als feit naar voren brengen, zeggen de bronnen dat christenen zich tot de islam bekeerden en moet dit feit als reden van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika opgenomen worden. Bovendien spreken de bronnen ook over het remigreren en naar het buitenland vluchten van christenen, wat ook terecht door verschillende onderzoekers als reden van het decimeren van het aantal christenen in Noord-Afrika aangemerkt wordt.¹⁷² De twisten die er waren en de verdeeldheid die er soms onder de geestelijken heerste, hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat de kerk uiteindelijk verdwenen is. Een zekere eigen verantwoordelijkheid van de kerk in haar verdwijningproces kan dus zeker niet ontkend worden.¹⁷³

Daarbij moet echter wel gezegd worden dat deze eigen verantwoordelijkheid hoogstwaarschijnlijk geen *beslissende* rol heeft gespeeld. De twisten, verdeeldheid, en zonden van de christenen in Noord-Afrika lijken geen grotere rol te hebben gespeeld dan onder christenen in andere delen van de wereld. Apostasie was een aspect dat er voor zorgde dat de kerk almaar kleiner in volume werd, maar dat waren verbanning uit Noord-Afrika en de martelaarsdood evenzeer.¹⁷⁴ Verschillende hardnekkige Arabische vervolgers waren uit op het

¹⁷¹ Botha, 24. Dit doet denken aan de reden die in het blaadje van Open Doors wordt genoemd, zonder verdere toelichting: De christenen hadden liever 'een dak boven hun hoofd' dan 'de Rots onder hun voeten' (zie inleiding).

¹⁷² Holme, 225. Ibn Khaldoun spreekt over Frankische christenen die verjaagd van hun Afrikaanse goederen terugkeerden naar hun eigen land, en de vlucht van christenen naar Sicilië en Spanje; Ibn-Khaldoun, *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, trad. par Mac Guckin de Slane, vol. III (Alger: Imprimerie du Gouvernement, 1856), 191, 193. En-Noweiri meldt de vlucht van christenen uit Carthago naar Sicilië en Spanje; en-Noweiri, p.339.

¹⁷³ Hier kan wellicht aan toegevoegd worden dat sommige christenen zich de ergernis van de Arabieren op de hals haalden door bij de mosliminval de hulp van buitenlandse (o.a. Byzantijnse) machten in te roepen, in de hoop dat de verovering van de Arabieren een halt toegeroepen zou worden. De Arabieren waren echter niet te stoppen en de verhouding tot de 'rebellerende' christenen was daardoor van in het begin verstoord. In Egypte schijnen de Koptische christenen de mosliminval vrij passief ondergaan te hebben en genoeg genomen te hebben met een plaats als tweederangsburgers in de maatschappij, waardoor deze christenen een rustig bestaan gegend was. De christenen in Noord-Afrika hadden echter een verkeerde politieke keuze gemaakt en moesten daar de gevolgen van ondervinden. Deze mening wordt zonder bewijs naar voren gebracht door o.a. Schoen, 103, Botha, 24, Schenk, 136.

¹⁷⁴ Een aantal onderzoekers stelt dat het christendom wellicht bewaard had kunnen blijven middels een monastieke traditie: Schenk, 133, Schoen, *Kirche der Berber*, 102, maar ook Michael L. Fitzgerald, "The Church

alleenrecht van de islam en het doen verdwijnen van christenen (zie 3.4.2). Het doel was duidelijk, en de christenen die door bekering tot de islam uit de christenheid van Noord-Afrika verdwenen zijn, zouden bij verzet zeer waarschijnlijk door dood of verbanning eveneens verdwenen zijn. De neerwaartse lijn die was ingezet bij de donatistische strijd, een dieptepunt kende door de vervolging onder de Vandalen, en tijdelijk was stilgezet onder de Byzantijnen, werd onder de Arabieren weer voortgezet, en zo was de kerk die almaar afnam in grootte, gedoemd om uiteindelijk volledig uit te sterven in Noord-Afrika.

Het gaat echter veel te ver om deze neerwaartse lijn als het oordeel onder de toorn van God te zien. We hebben geen enkele concrete aanwijzing dat God door Zijn eigen gericht de kerk in Noord-Afrika heeft willen vernietigen. We hebben ook geen aanleiding om te stellen dat de geestelijke gesteldheid van deze kerk zondiger was dan in de rest van de wereld, terwijl op vele andere plaatsen de kerk gewoon is blijven voortbestaan – ook in gebieden die de moslims veroverd hebben. Het verdwijnen van de kerk heeft weliswaar onder de *soevereiniteit* van God plaats gevonden, maar dit is iets anders dan onder het *oordeel* van God. Stellen dat Gods toorn ten grondslag ligt aan het verdwijnen van de kerk is louter speculatief en het uitspreken van dit oordeel ‘namens God’ in de tijd van Mesnage wellicht (nog) aanvaardbaar,¹⁷⁵ maar naar onze mening volledig ongepast.

Concluderend kunnen we zeggen dat toeschrijven van het verdwijnen van de kerk aan de eigen zwakheid van die kerk, ongegrond lijkt. De kerk heeft zonder meer een eigen verantwoordelijkheid gehad, die wellicht nog het meest tot uitdrukking komt in de gevallen van apostasie, maar deze verantwoordelijkheid is niet aanwijsbaar exceptioneel en moeilijk als hoofdreden te bestempelen. Het toewijzen van het verdwijnen van de kerk aan de toorn en het oordeel van God, heeft geen enkel aantoonbaar bewijs en is ongepast.

in North Africa,” *International Review of Missions* 74 (1985): 529 en W.H.C. Frend, “Christianity in the Middle East: Survey Down to A.D. 1800,” in *Religion in the Middle East, Three Religions in Concord and Conflict, Vol. I: Judaism and Christianity*, ed. A.J. Arberry, 239-296 (London: Cambridge University Press, 1969) , 280-281. Gezien het beleid van de Arabieren waardoor uiteindelijk het gehele christendom ten onder is gegaan, lijkt het ons niet onaannemelijk dat in het geval van een monastieke aanwezigheid in Noord-Afrika ook de monniken weggestuurd en de kloosters gesloten zouden zijn. Voor Baker is het belangrijk dat de kerk haar vroegere missionaire drang had verloren (zie 3.2.1.1); Baker, 5.

¹⁷⁵ Ver vóór Mesnage werd deze mening reeds zonder meer verspreid. In een geschrift aan de zuidelijke Nederlanden waarschuwt Marnix van Sint-Alegonde in 1589 dat Gods Koninkrijk weer even snel kan verdwijnen als het verschenen is en dit op grond van de zondigheden van Gods volk: “*Want het heeft God in Zijn onvolprezen rechtvaardigheid en verborgen raad behaagd – na vele uiteenlopende straffen en verschrikkelijke onheilen, waarmee de gehele christenheid, als met een zondvloed, door allerlei vreemde volken (...) overspoeld en van alle kanten ingesloten werd – dat (...) Mohammed de kerken van Jezus Christus overviel, in bezit nam en verwoestte.*” Philips van Marnix, *Trouwe vermaning*. In hedendaags Nederlands vertaald en van een inleiding voorzien door drs. P. Schot (Kampen: De Groot Goudriaan), 56.

3.6 De nomaden

3.6.1 Beschrijving

Frend legt de hoofdreden van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika bij de nomadische berbers. Hij ziet grote overeenkomsten tussen de verdwenen kerken in Noord-Afrika en klein-Azië (Anatolië), doordat in beide gebieden plunderende nomaden huisgehouden hebben. Frend legt vooral nadruk op de nomaden die vanaf de 6^e eeuw vanaf het zuiden zijn opgetrokken. Hij valt terug op de omvangrijke studie van Courtois, die zegt dat de invloed van de nomaden op de heerschappij van de Vandalen rampzalig was, doordat zij regelmatig Vandaalse troepen versloegen en hun geheel eigen inbreng in Noord-Afrika hadden.¹⁷⁶ Belangrijker echter voor het onderzoek naar de verdwenen kerk is het feit dat de nomaden de gevestigde Romeins-Afrikaanse beschaving verstoorden, door de vlakten vanuit het zuiden te vernietigen middels plunderingen en het laten grazen van hun vee, wat heeft geduurd tot aan het einde van de Byzantijnse bezetting.¹⁷⁷ Frend haalt het verschil aan tussen de twee hoofdgebieden van het bezette Noord-Afrika (zie 3.2.2) en zegt dat vooral de hoogvlakten te lijden hadden onder de nomaden. Hij had al in een eerder werk aangetoond dat de meeste dorpen op de hoogvlakten christelijk waren¹⁷⁸ en daarom verviel met het stelselmatige verval van de dorpen ook het christendom. De dorpen werden verlaten door de christenen en verschillende berberstammen die nooit christelijk waren geweest, werden volgens Frend vrijwel onmiddellijk moslim tijdens de Arabische veroveringen.¹⁷⁹ De christenen werden dus verjaagd en hun plaats werd ingenomen door nomaden die later moslim werden. Voor Frend ligt daar dan ook de sleutel voor het verdwijnen van het christendom in Noord-Afrika:

Hoewel het christendom in Noord-Afrika nooit verboden geweest schijnt te zijn door de Arabieren, en de kerken, in de steden of in de dorpen, weinig of geen tekenen van gewelddadige vernietiging kenden, was zijn uitsterven definitief toen de hoogvlakten overheerst werden door de nomadische stammen.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Frend, *Nomads*, 210-211. Courtois gaat zelfs nog verder door te zeggen dat de opkomst van de nomaden 'een beslissende gebeurtenis' was in de geschiedenis van Barbarië; Courtois, *Les Vandales*, 349.

¹⁷⁷ Volgens Frend is bij Procopius en Corippus te lezen dat de Byzantijnse generaals in het algemeen succesvol waren tegen de berberse bergbewoners, maar weinig konden doen tegen de nomaden. Frend geeft hier geen expliciete tekstverwijzingen; Frend, *Donatist Church*, 211.

¹⁷⁸ Vooral naar aanleiding van gevonden kerkruïnes en wijnpersen, *ibid.*, 46.

¹⁷⁹ Frend, *Nomads*, 213-214.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 214. De opmerking over de Arabieren die het christendom niet verboden hebben, moet tegen de achtergrond van de relatieve tolerantie van de moslims (Zie 3.4.2), en dus in algemene en niet in absolute zin worden verstaan.

3.6.2 *Beoordeling*

Het opkomen van de nomadische berberstammen en de plunderingen die zij aanrichtten, wordt door de bronnen bevestigd.¹⁸¹ De inwoners van Noord-Afrika hebben niet alleen te kampen gehad met bezetters uit het buitenland, maar ook met plunderende nomaden die vanaf de 3^e eeuw eeuwenlang regelmatig vanuit het zuiden hun opmars maakten en de streek onveilig maakten. Zij bonden ook regelmatig de strijd aan met de buitenlandse bezetters, en maakten het de Vandalen vanaf de 6^e eeuw behoorlijk lastig.¹⁸² Gezien de archeologische bewijzen aangaande het aantal aanwezige kerken in de dorpen op de hoogvlakten, lijkt het inderdaad zo te zijn dat het harde optreden van de plundersaars schade toebracht aan het christendom. De observatie van Frensd dat de christenen weggetrokken waren uit de dorpen lijkt hierdoor te verklaren. Het is opvallend dat Courtois al had opgemerkt dat de christelijke groeperingen zich in de eeuwen voor de Almohadische veroveringen vooral in en rond de steden centreerden.¹⁸³ Hij verbindt zijn observaties aan de conclusie dat de christenen waarschijnlijk onder de bescherming en toezicht van Arabische machthebbers stonden (zie 3.4.2). Als we de observaties van Frensd en Courtois samenvoegen, lijkt het inderdaad zo te zijn dat de christenen in de loop der tijd daadwerkelijk de dorpen verlaten hebben en hun toevlucht in de beschutte steden hebben gezocht. Gezien de vele berichten over de plunderende nomaden lijkt het dan niet onaannemelijk om te veronderstellen dat zij een grote invloed hebben gehad in de geleidelijke verhuizing van christenen – samen met andere dorpelingen – naar de versterkte steden. De plunderende nomaden kwamen vanuit het zuiden en hebben zo de christenen naar het door de vreemde bezetters beheerste noorden gedreven. De plunderingen en veroveringen zorgden dan, samen met het verslaan van bepaalde Vandaalse troepen en een aantal andere redenen, voor het reeds genoemde steeds kleiner worden van het Noord-Afrikaanse gebied dat onder bestuur van de bezetters lag (zie 3.2.1.1 en 3.2.2).

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld Mesnage die in een uitgebreid gedeelte aan de hand van de historische bronnen de herkomst van die stammen uiteenzet; Mesnage, *Déclin et extinction*, 24-49. Ook Corbon legt nadruk op de plunderende nomaden; Corbon, 202-204, 207-208. Verder worden ze nog genoemd door Schoen, *Kirche der Berber*, 92, Botha, 24, Schenk, 136.

¹⁸² Het gaat hier dan vooral om de Louata-stam, die in eerste instantie westwaarts op de rand van de Sahara optrok. Zie voor een uitgebreide toelichting Courtois, *Les Vandales*, 340-349. Holme benadrukt dat de zuidelijke gebieden van Noord-Afrika al in de tijd van de Romeinen bewoond werden door ‘wilde en afschrikwekkende benden’, die alleen door de Romeinen tegengehouden konden worden door het bouwen van forten aan de grenzen van hun rijk; Holme, 8.

¹⁸³ Courtois, *Grégoire VII (Fin)*, 210-211. Deze observatie wordt bevestigd door Cuoq, 178.

Daar komt bij dat de nomaden heidens waren¹⁸⁴ en later moslim werden, zodat de plaats van de geleidelijk verdreven christenen overgenomen is door berbers die later moslim zijn geworden, en de christelijke identiteit op de hoogvlakten sterk is afgenomen. Frend maakt terecht een onderscheid tussen de sedentaire boeren die christelijk waren (de Beranes) en de zwervende nomaden die altijd heidens gebleven zijn (de Botr), want dit wordt door minstens één oorspronkelijke bron bevestigd.¹⁸⁵ Volgens een van de oudste Arabische geschiedschrijvers hebben de woestijnberbers later *en masse* de islam aangenomen.¹⁸⁶ Bovendien hebben de nomaden in de loop der tijd een meer belangrijke plaats in Noord-Afrika gekregen door de geleidelijke verstepping van het gebied (zie 3.2.1.3 en 3.2.2), die hun goed uitkwam.¹⁸⁷ De nomaden namen hierdoor de plaats in van de oorspronkelijke landbouwers, en zelfs enkele Romeinse steden raakten hierdoor in verval. Voor Frend hebben deze elementen een grote rol gespeeld in het verdwijnen van de kerk:

De vervanging van de nomade en de ‘transhumant’ door de landbouwer, de verdwijning van de Romeinse steden, en de overwinning van de woestijn op het gebied rond de Middellandse Zee waren, als de voornaamste culturele invloeden, zeer zeker krachtige factoren in het beëindigen van de Afrikaanse christelijke beschaving.¹⁸⁸

Deze opvattingen van Frend hoeven ons niet te verbazen, aangezien ze geheel passen in zijn eerder idee dat de berbers niet bereikt zijn met het evangelie (zie 3.2.1). Het beeld dat door deze aanvullende observaties van Frend naar voren komt, is dat het evangelie nooit geheel Noord-Afrika heeft bereikt, en dat vanaf de beslissende conferentie aangaande het donatisme in het begin van de 5e eeuw het bereik van dat evangelie in de loop der tijd steeds verder opgeschoven is naar het noorden toe en dus steeds kleiner werd.¹⁸⁹ Voor de Arabieren is het

¹⁸⁴ Ibn-Khaldoun meldt dat ze ‘nooit de christelijke godsdienst aangenomen hebben.’ Ibn-Khaldoun, *Histoires des Berbères*, vol. I (1852), 212.

¹⁸⁵ Frend, *Nomads*, 213, al-Hakam, 77. Ook Dall’Arche, die een gedeelte wijdt aan het verschil tussen sedentairen en nomaden, haalt dit belangrijke onderscheid tussen Beranes en Botr aan. De verschillen zijn dermate groot dat hij ze ‘twee onverzoenlijke partijen’ noemt; Dall’Arche, 13, 18-21.

¹⁸⁶ Al-Hakam, 36-37. Het verslag van al-Hakam is van de 9^e eeuw.

¹⁸⁷ Schenk wijst de verstepping rechtstreeks toe aan de demografische veranderingen die de nomaden zelf teweeg brachten; Schenk 136. Volgens Schoen had de verstepping niet alleen te maken met de opkomst van de nomaden (en het laten grazen van hun talrijke vee), maar ook met het veranderde klimaat (o.a. de sterk verminderde regenval); Schoen, *Kirche der Berber*, 92-93.

¹⁸⁸ Frend, *Christianity in the Middle East*, 284.

¹⁸⁹ Voor verschillende onderzoekers is ‘politieke onrust’ een van de factoren die hebben bijgedragen aan het verdwijnen van de kerk. Het gaat dan om verschillende ingrijpende gebeurtenissen die er voor hebben gezorgd dat het evangelie nooit de gelegenheid heeft gekregen om diep wortel te schieten en zich permanent in Noord-Afrika te vestigen. Corbon noemt o.a. invasies, donatisme, Vandalen, en berberopstanden; Corbon, 228.

almaar makkelijker geworden om de christenheid uit te roeien, omdat de christenen steeds meer gegroepeerd werden in de versterkte steden in het noorden van de Magreb.

We vinden geen aanleiding om de door Frensd benadrukte rol van de plunderende nomaden in twijfel te trekken, want de bronnen lijken zijn observaties te bevestigen. De rol van deze nomaden moet dus zeker opgenomen worden in het totaalbeeld van de redenen voor het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Het gaat echter wat ver om de nomaden de *hoofdschuld* van het verdwijnen van de kerk te geven. Als we alleen al denken aan de verantwoordelijkheid van de Vandalen in het decimeren van de kerk door vervolging, en de verantwoordelijkheid van de Arabieren in het doen verdwijnen van de laatste christelijke groeperingen, dan kunnen we moeilijk de hoofdoorzaak bij de nomaden leggen. Wel is door Frensd duidelijk geworden dat de nomaden grotendeels verantwoordelijk lijken te zijn voor het verdrijven van de christelijke dorpelingen op de hoogvlakten naar de beschutte steden, en hierdoor het verdwijnen van de kerk onder de moslims gefaciliteerd hebben.

Concluderend kunnen we zeggen dat de nomaden door hun opkomst en het plunderen van de dorpen op de hoogvlakten, een belangrijke rol lijken te hebben gespeeld in het verdrijven van de christenen van de hoogvlakten naar de versterkte steden in het noorden. Teveel andere factoren spelen echter een dermate grote rol in het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika, dat er weinig grond is om de nomaden de hoofdreden toe te schrijven.

4 Eindconclusie en evaluatie

Het doel van deze thesis is het scheppen van helderheid in het verwarrende en *onlogische* (evenals principieel onmogelijke) aanbod van onderling verschillende *hoofdrede*nen. We hebben de onderzoeksliteratuur aangaande het verdwijnen van de kerk uit Noord-Afrika geanalyseerd en beoordeeld ten einde in deze eindevaluatie vast te kunnen stellen hoe het mogelijk is dat verschillende auteurs (onderling) verschillende hoofdredeⁿen naar voren brengen. Ook zullen we trachten te beoordelen of deze naast elkaar kunnen bestaan, of dat juist veeleer één van deze redenen als *absolute hoofdrede* en de andere hoofdredeⁿen als minder belangrijk gemarkeerd moeten worden, waardoor er een hoofdredeⁿ aan te wijzen is die uitstijgt boven alle andere. Ten einde tot gerechtvaardigde conclusies te komen, is het goed nog even onze werkwijze onder de loep te nemen.

In onze analyse van de onderzoeksliteratuur zijn we tamelijk veel redenen tegengekomen die door de onderzoekers naar voren zijn gebracht. We hebben deze geïnventariseerd en aanschouwelijk weergegeven in een tabel. Uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat er door de onderzoekers een onderscheid wordt gemaakt tussen een hoofdredeⁿ en de (overige) aanvullende redenen die aan de basis liggen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika. Deze hoofdredeⁿen bij de verschillende onderzoekers zijn vervolgens door ons bijeengebracht en overzichtshalve hebben we elke aanvullende reden bij een van de hoofdredeⁿen ondergebracht, naar de verwantschap die er volgens de onderzoekers met die hoofdredeⁿ bestaat. Elke hoofdredeⁿ is vervolgens door ons afzonderlijk voorgesteld en besproken, waarbij we ook de meeste aanvullende redenen behandeld hebben. Aan het eind van de analyse van elke hoofdredeⁿ hebben we onze conclusie aangaande die hoofdredeⁿ weergegeven. Een deel van dit laatste hoofdstuk zal erin bestaan de afzonderlijke conclusies samen te voegen en hier gerechtvaardigde eindconclusies uit te trekken.

Ten einde het doel van deze thesis tot zijn afsluiting en conclusie te brengen, zullen we vier vaststellingen naar voren brengen, waarbij we zullen beginnen met een aantal opmerkingen over de beschikbaarheid van bronnen en het totaalaanbod van redenen (een ‘brede’ benadering van het onderzoek), en zullen eindigen met de vraag naar een absolute hoofdredeⁿ (een ‘enge’ benadering van het onderzoek). De eerste vaststelling zegt iets over de relatie tussen de conclusies in de onderzoeksliteratuur en de beschikbaarheid van het te raadplegen bronnenmateriaal. De tweede vaststelling richt zich op het gewicht van alle beschikbare

redenen (hoofdrede en aanvullende redenen). De derde vaststelling probeert de waarde van de diverse hoofdrede overzichtelijk weer te geven en de vierde vaststelling zal uitspraak doen in de vraag naar een hoofdrede die boven alle andere uitstijgt.

De eerste belangrijke vaststelling is het feit dat er vanaf de donatistische strijd vrij weinig bekend is van de kerk in Noord-Afrika. De literaire bronnen aangaande de periode van de beslissende conferentie rond de donatistische strijd (in het jaar 411) tot aan het verdwijnen van de laatste christenheid in Noord-Afrika (tweede helft 12^e eeuw) zijn betrekkelijk schaars. Rechtstreekse verwijzingen naar de oorspronkelijke bronnen hebben we dan ook maar zelden gevonden. De meeste verwijzingen naar de primaire literaire bronnen kwamen naar voren in de analyse van het bewind van de Arabische moslims. Hier waren betrekkelijk veel verwijzingen naar Arabische bronnen die iets duidelijk maken over het verdwijningproces van de kerk. Het is opvallend dat er juist aangaande deze reden een tamelijk algehele consensus bestaat – meer dan bij enige andere reden. Op een enkele uitzondering na zijn alle onderzoekers overtuigd van het feit dat de moslims de christenen zowel met tolerantie als intolerantie tegemoet traden (zie 3.4.2). Ook zijn ze het er over eens dat de moslims in de loop der tijd verschillende maatregelen toepasten op de christenen en dat dit uiteindelijk in de 12^e eeuw het uitsterven van het christendom tot gevolg had. De betrekkelijke helderheid van de bronnen – ook al spreken de Arabische historici slechts zijdelings over de christenen – zorgt klaarblijkelijk voor helderheid van opvatting.

Bij alle andere redenen komt een dergelijke helderheid veel minder naar voren. Bij de andere redenen worden we ook getroffen door een opvallende afwezigheid van verwijzingen naar oorspronkelijk bronnenmateriaal. De meeste onderzoekers verwijzen naar secundaire bronnen die op hun beurt ook weer verwijzen naar secundaire bronnen. Bij het nagaan van deze verwijzingen zijn we uiteindelijk zelden bij primaire bronnen uitgekomen.¹⁹⁰ Het is opvallend dat we juist bij deze redenen verschillende keren hebben geconcludeerd dat bepaalde meningen ten onrechte als feit worden gepresenteerd. Veel conclusies worden getrokken op basis van vermoedens en interpretaties. Deze vermoedens en interpretaties kunnen weliswaar aannemelijk en zelfs juist zijn, maar een eerlijk onderzoek naar het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika vereist dat zaken die ons niet geheel duidelijk zijn, ook als zodanig worden

¹⁹⁰ Dit volgen van de verwijzingen hebben we niet in alle gevallen gedaan – daar was het aanbod van de secundaire literatuur te groot voor – maar wel in een groot deel van de verwijzingen. Een zekere mate van willekeur hierbij kan door ons niet ontkend worden. Het algehele gebrek aan verwijzingen naar primaire bronnen is echter onmiskenbaar.

weergegeven. Het betrachten van enige voorzichtigheid in het naar voren brengen van bepaalde opvattingen, wordt te weinig gedaan.¹⁹¹ Naar onze mening ligt hier dan ook een zwak punt in de onderzoeksliteratuur, bestaande uit minstens twee elementen: 1) meningen worden soms ten onrechte als feit naar voren gebracht 2) er ontbreekt een algehele (gezonde) terughoudendheid in zaken die niet geheel duidelijk zijn.

De tweede vaststelling heeft te maken met de *benadering* van alle genoemde redenen (zowel hoofdredenen als aanvullende redenen) en ligt in het verschil dat we moeten maken tussen zaken die we zeker weten, zaken die aannemelijk lijken, en zaken die als reden onhoudbaar zijn. Onder de categorie ‘feiten’ is bijvoorbeeld de vervolging van donatistische bisschoppen te noemen. Na de belangrijke conferentie in het jaar 411 werd verschillende van deze bisschoppen het zwijgen opgelegd en werden ze uit Noord-Afrika verbannen (zie 3.1.2). Afgezien van verdere invloeden had dit een ernstige verstoring van de christenheid in Noord-Afrika tot gevolg. Onder de categorie ‘aannemelijkheden’ is bijvoorbeeld de mening te rekenen die evangelisatie in recht evenredig verband ziet met romanisatie. De grenzen van het Romeinse rijk in Noord-Afrika zijn vast te stellen, maar het is daarmee nog niet bewezen dat het evangelie buiten de grenzen van dit rijk geen invloed had, hoewel het er wel enige schijn van heeft (zie 3.2.2). Onder ‘onhoudbaarheden’ valt bijvoorbeeld het toeschrijven van het verdwijnen van de kerk aan Gods toorn te scharen. We hebben gezien dat er geen enkele aanwijsbare grond voor deze reden is (zie 3.5.2). Een reden is door ons in de eerste plaats onhoudbaar genoemd doordat wij in de literatuur geen concrete aanwijzingen tegengekomen zijn, die deze reden kunnen ondersteunen.

We zullen hieronder alle redenen in schema zetten volgens de drie categorieën die we voorgesteld hebben. Het kunstmatig in kaart brengen van dergelijke categorieën heeft echter een aantal zwakheden. De belangrijkste daarvan is het feit dat sommige redenen onder verschillende categorieën geplaatst zouden kunnen worden. Zo is het zeker dat donatistische bisschoppen vervolgd en verbannen zijn, maar weten we niet altijd concreet welke *directe* invloeden dit had voor het christendom. We kunnen slechts de ontwikkelingen rondom het donatisme aanrekenen, waarbij de algehele innerlijke verdeeldheid van het Noord-Afrikaans christendom centraal staat. De vervolging van de donatistische bisschoppen zou daardoor ook

¹⁹¹ Een uitspraak als die van Schoen zijn we helaas maar zelden tegengekomen: “*Over het geheel gezien berichten de bronnen veel meer over het ontstaan van het NW-Afrikaanse christendom dan over zijn verdwijnen.*” Schoen, *Kirche der Berber*, 98.

gedeeltelijk onder ‘aannemelijkheden’ geplaatst kunnen worden. Wij menen echter dat, ondanks zekere zwakheden, een dergelijke categorisering een deel van onze analyse aanschouwelijk kan maken en bruikbaar kan doen zijn voor het eventuele verdere onderzoek van het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika. In de onderzoeksliteratuur worden immers vrijwel alle aangebrachte redenen als onomstotelijke feiten naar voren gebracht en ontbreekt de voorgestelde categorisering.

Bij onze categorisering hebben we ons overzichtshalve gehouden aan de inventarisering van redenen zoals weergegeven onder 2.3. Een reden als ‘donatistische strijd’ moet in bredere zin verstaan worden en kan dus zowel het lastigvallen van gewone donatistische christenen als het verbannen van donatistische bisschoppen betekenen. De argumentatie voor het plaatsen van een bepaalde reden in een bepaalde categorie is steeds te vinden bij de bespreking van die reden in hoofdstuk 3 van deze thesis of kan van deze bespreking afgeleid worden. De categorisering ziet er als volgt uit:

FEITEN

- donatistische strijd
- geen eigen Bijbel en liturgie
- arianisme van de Vandalen
- intolerantie van de moslims (evenals tolerantie)
- slavernij
- apostasie
- afname clerus / bisdommen
- remigratie / vlucht christenen

AANNEMELIJKHEDEN

- berbers nooit bereikt
- evangelisatie gelijkgesteld met romanisatie
- verschillen tussen berbers en Romeinen
- geen volkskerk
- zwakheid van de kerk¹⁹²

¹⁹² We hebben ‘zwakheid van de kerk’ in de categorie ‘aannemelijkheden’ geplaatst, omdat de aanvullende redenen onder deze hoofdredenen (zie 2.3) geplaatst zijn in twee verschillende categorieën (‘feiten’ – apostasie, afname clerus / bisdommen, emigratie / vlucht christenen; ‘onhoudbaarheden’ – twisten, Gods toorn, verkeerde

- nomaden
- politieke onrust

ONHOUDBAARHEDEN

- positief beeld islam
- overeenkomsten tussen berbers en moslims
- twisten
- Gods toorn
- verkeerde politieke keuzen
- geen monachisme
- geen missionaire drang
- blijven bestaan heidense religie berbers

Het derde aspect dat we in deze eindconclusie naar voren willen brengen is een overzicht van de beoordeling van de hoofdredenen. Het gaat dan niet om een afweging van de ene hoofdreden tegen de andere, noch om het vaststellen of een reden ook werkelijk een *hoofdreden* is in de eerste plaats, maar louter om de waarde van elke hoofdreden op zichzelf. De beoordeling van de hoofdredenen ten opzichte van elkaar zal in de vierde vaststelling gebeuren. De conclusies uit hoofdstuk 3 zullen hier grotendeels herhaald worden. We zullen dit puntsgewijs doen:

(3.1.1) **De donatistische strijd** – We hebben gezien dat deze strijd een belangrijke invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de kerk in Noord-Afrika. Het donatisme – en hiermee een aanzienlijk deel van de Noord-Afrikaanse christenheid – werd vrijwel geheel in de kiem gesmoord. Het christendom van Noord-Afrika dat in de eerste eeuwen zo sterk leek, werd een eerste grote klap toegebracht. De kerk was echter nog ver af van verdwijning. Het is slechts één onderzoeker die de donatistische strijd als hoofdreden aangeeft. Deze onderzoeker hanteert bij deze hoofdreden geen enkele oorspronkelijke bron, en uit zijn argumentatie blijkt dat we vooral te maken hebben met onterechte extrapolaties (Heggoy doet het voorkomen alsof de katholieke kerk niet alleen het donatisme, maar de gehele christenheid heeft uitgeroeid, en maakt tevens een sprong van de 5^e naar de 12^e eeuw) en niet aannemelijk te maken suggesties (de donatistische kerk zou de mosliminvasie overwonnen hebben).

politieke keuzen, geen missionaire drang, heidense religie). Het plaatsen van ‘zwakheid van de kerk’ onder ‘aannemelijkheden’ geeft enigszins de balans weer die er bestaat tussen de twee betreffende categorieën.

(3.2.1) **De berbers zijn nooit bereikt** – Bij deze reden hebben we bij de conclusies in de onderzoeksliteratuur vooral te maken met aannemelijkheden en niet met onomstotelijke feiten. Men concludeert dat de berbers nooit bereikt zijn met het evangelie, voornamelijk op grond van het feit dat hetgeen we weten van het Noord-Afrikaanse christendom een sterke verbondenheid met de Romeinse cultuur aanwijst, het feit dat er geen Bijbel, liturgie en woordverkondiging in de berbertaal voorhanden was, en het feit dat ons geen echte volkskerk onder de berbers bekend is. De donatistische kerk leek nog het meest op een volkskerk onder de berbers, maar deze is de kop in gedrukt. Wij hebben in onze analyse echter genoegzaam aangetoond dat bepaalde meningen te gemakkelijk als feit wordt gepresenteerd, terwijl er hoogstens grond is om die specifieke meningen als waarschijnlijkheid aan te brengen. Al met al lijkt het aannemelijk om te concluderen dat het evangelie onder de berbers nauwelijks of geen inheemswording heeft gekend.

(3.3.1) **Het arianisme van de Vandalen** – De nadruk moet hier vooral liggen op de vervolging die christenen onder de Vandalen te verduren hadden. Het primaire bronnenmateriaal geeft ons duidelijke verslagen van hoe christenen werden vervolgd en gedood. Onder de Vandalen is het aantal bisdommen sterk afgenomen en het Noord-Afrikaanse christendom lijkt in deze periode een zware klap te zijn toegebracht. Het is opvallend dat geen enkele onderzoeker de vervolgingen onder de Vandalen als hoofdreden aanwijst, terwijl het bronnenmateriaal lijkt aan te geven dat deze gebeurtenissen grote invloed hebben gehad op het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika. Wij menen dan ook dat de periode onder de Vandalen te weinig belicht wordt in het aangeven van de hoofdredenen van het verdwijnen van de kerk. Speel geeft het arianisme wel een hoofdplaats, maar wil door zijn hypothese vooral de opkomst van de Arabische moslims en hun godsdienst verklaren.

(3.4.1) **De Arabische moslims** – Onder de moslims is het christendom in Noord-Afrika uitgestorven. Dit is echter niet snel en plotseling gebeurd, want de moslims hebben volgens de bronnen een relatieve tolerantie jegens de christenen betoond. De bronnen tonen evenzeer aan dat de moslims met regelmaat intolerant gedrag jegens de christenen betoonden, en dit mondde soms uit in zware vervolgingen, met uiteindelijke uitsterving van het Noord-Afrikaanse christendom tot gevolg. De onderzoekers geven deze balans in het algemeen goed weer en deze reden kent dan ook de grootste consensus en de grootste feitelijke onderbouwing vanuit de bronnen.

(3.5.1) **De zwakheid van de kerk** – Onder deze hoofdredenen hebben we een aantal aanvullende redenen als ‘feit’ gemarkeerd, doch de meeste als ‘onhoudbaarheden’. Dit heeft vooral te maken met het feit dat een aantal aanvullende redenen duidelijke onderbouwing heeft in de primaire bronnen, terwijl voor de andere redenen door ons geen grond in de literatuur te vinden is en de onderzoekers er zelfs niet in slagen om door middel van andere aanwijzingen hun mening aannemelijk te maken. Dit neemt niet weg dat vooral in de gevallen van apostasie en vlucht uit Noord-Afrika een eigen verantwoordelijkheid van de christenen zelf waar te nemen is. Deze reden moet zeker in ogenschouw genomen worden als men het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika in kaart wil brengen.

(3.6.1) **De nomaden** – De opmars van de plunderende nomaden wordt geattesteerd door de bronnen. Het lijkt evenzeer zo te zijn dat de nomaden een belangrijke rol hebben gespeeld in de verhuizing van de christelijke dorpelingen naar de versterkte steden in het noorden, terwijl de plaats van de christenen werd ingenomen door nomaden die later zelf moslim werden. De nomaden lijken het uitsterven van het christendom onder de moslims deels gefaciliteerd te hebben. Deze reden moet zeker opgenomen worden in het totaalbeeld van redenen. Friend is de enige onderzoeker die echt nadruk legt op de rol van de nomaden, en dit is dan ook zijn verdienste.

Schematisch ziet de beoordeling van de verschillende hoofdredenen er als volgt uit:

De donatistische strijd – belangrijk, maar ligt nog ver af van verdwijning

De berbers zijn nooit bereikt – aannemelijke reden

Het arianisme van de Vandalen – belangrijk, wordt wellicht onderschat

De Arabische moslims – zeer belangrijk

De zwakheid van de kerk – belangrijk, maar een aantal aanvullende redenen lijkt onhoudbaar

De nomaden – aannemelijke reden

Ten vierde en laatste willen we de hoofdvraag van deze thesis proberen te beantwoorden: *hoe is het mogelijk dat verschillende onderzoekers onderling verschillende hoofdredenen naar voren brengen, kunnen deze hoofdredenen naast elkaar bestaan, en is er één absolute hoofdreden aan te wijzen?*

Het is opvallend dat er van de door de onderzoekers naar voren gebrachte hoofdredenen geen enkele reden irrelevant lijkt te zijn. Uit onze analyse is gebleken dat het van vier hoofdredenen aantoonbaar is dat zij een belangrijke rol in de geschiedenis van de kerk in Noord-Afrika hebben gespeeld (donatistische strijd, Vandalen, Arabieren, zwakheid van de kerk), terwijl het van twee redenen aannemelijk is dat ze een belangrijke rol gespeeld hebben (berbers nooit bereikt, nomaden). Geen van de hoofdredenen is door ons als reden dus ‘onhoudbaar’ bevonden en kan aan de kant geschoven worden. Het is eveneens opvallend dat van de onderzoekers vrijwel niemand de hoofdreden van een andere onderzoeker ontkent of tegenspreekt.¹⁹³ Daarentegen bevestigen de onderzoekers de meeste redenen die door andere onderzoekers als hoofdreden zijn gemarkeerd. Alleen bij de hoofdreden van Frennd (nomaden) ontbreekt een algehele bevestiging, maar dit heeft onzes inziens te maken met het feit dat Frennd een hele specifieke bijdrage heeft geleverd met zijn bestudering van de invloed van de nomaden, die door sommige onderzoekers in de marge wordt genoemd, en door een aantal andere onderzoekers over het hoofd wordt gezien.

Evenmin is er bij de onderzoekers een verschil in interpretatie van de oorspronkelijke bronnen te bespeuren. Slechts zelden gebeurt het dat een onderzoeker een bron anders interpreteert dan een andere onderzoeker, en dan gaat het altijd om bijzaken en niet om hoofdpunten. Als er al wordt teruggegrepen op primaire bronnen – wat relatief zelden gebeurt – dan lijkt in het algemeen duidelijk te zijn wat deze bron aantoont. Slechts in het geval dat voor een zekere mening geen duidelijke grond in de bronnen aan te wijzen is (zoals bij ‘berbers nooit bereikt’) komen verschillende suggesties en vermoedens naar voren. Het gebeurt hierbij echter slechts zelden dat een onderzoeker door zijn aangebrachte reden de reden van een andere onderzoeker – die ook gebaseerd kan zijn op suggesties en vermoedens – ontkent of tegenspreekt. In ons eigen onderzoek hebben wijzelf ook nauwelijks feiten of vermoedens gevonden bij een onderzoeker die de gegevens of mening van een andere onderzoeker tegenspreken. Er wordt dus zelden informatie of een reden ontkend, terwijl er daarentegen juist veel *bevestigd* wordt.

¹⁹³ Met uitzondering van Baker die (ten onrechte) ontkent dat de moslims intolerant jegens christenen zijn geweest (zie 3.4.2) en Holme die meent dat de kerk in het algemeen vrij gezond en dus niet zwak was (hoewel hij bijvoorbeeld de apostasie van veel christenen niet ontkent) (zie 3.5.2).

Dit blijkt ook uit onze tabel onder 2.3, waar we zien dat er slechts zeer weinig ontkenningen ('-') zijn, terwijl er veel bevestigingen ('+') zijn van een bepaalde reden. Bovenstaande observaties duiden erop dat de waarde en relevantie van *alle* afzonderlijke hoofdredenen vast lijkt te staan.

Het valt eveneens op dat de onderzoekers gebeurtenissen uit verschillende tijdperken belichten. Redenen als 'berbers niet bereikt', 'zwakheid van de kerk', en 'nomaden' zijn in principe door de eeuwen heen geldig en niet aan een bepaalde tijdsperiode gebonden, hoewel uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat 'berbers niet bereikt' het meest met de donatistische strijd, 'zwakheid van de kerk' met de Arabieren, en 'nomaden' met de periode onder de Vandalen en Arabieren geïdentificeerd wordt. Daarentegen zijn 'donatistische strijd', 'Vandalen', en 'Arabieren' duidelijk wel aan een bepaalde periode gebonden.¹⁹⁴ De fout die veel onderzoekers naar onze mening maken, is dat ze een grote nadruk leggen op de gebeurtenis of periode die zij belichten, zonder andere – wellicht niet minder belangrijke – gebeurtenissen en perioden in rekening te brengen. De hoofdredenen die genoemd worden voor het verdwijnen van de Noord-Afrikaanse kerk kunnen geplaatst worden op een tijdlijn die zich uitstrekt van de 4^e tot de 12^e eeuw. Verschillende perioden kunnen concreet op deze lijn aangeduid worden: de donatistische strijd (4e en 5e eeuw), de periode onder de Vandalen (5e en 6e eeuw), en de periode onder de Arabische moslims (7e tot 12e eeuw). De vergissing die onze onderzoekers lijken te maken is het uitvergroten en overbelichten van één enkele periode – zoals men met een vergrootglas zou kunnen doen – en daarbij het belang van andere perioden onderbelichten of uit het oog verliezen. Men behandelt één specifieke periode en richt zich hier zodanig op, dat men de invloed van andere belangrijke perioden lijkt te vergeten. Hetzelfde fenomeen zien we bij de redenen 'berbers nooit bereikt', 'zwakheid van de kerk', en 'nomaden'. Uit onze analyse is gebleken dat elk van deze redenen – in meer of mindere mate (zie de derde vaststelling) – zijn relevantie voor het onderzoek naar het verdwijningproces van de kerk en dus zijn bestaansrecht heeft. Redenen kunnen echter door overbenadrukking van de onderzoekers ten onrechte tot (absolute) hoofdredenen *gepromoveerd* worden.

¹⁹⁴ Op grond van deze duidelijk gescheiden tijdperken vraagt Corbon zich af of het wel juist is om over de Magrebijnse kerk te spreken, alsof het hier een om duidelijk gecontinueerde eenheid gaat. Volgens Corbon lijkt het eerder zo te zijn dat de kerk minstens drie verschillende vertrekpunten heeft gehad, en wel onder Tertullianus, Augustinus, en Belisarius. Volgens hem heeft het de kerk vooral aan een 'sociologische continuïteit' ontbroken; Corbon, 223-224. Het lijkt ons echter dat we te weinig weten van de kerk tijdens de overgangen tussen de verschillende periodes en Corbon kan dan ook geen aanwijzingen aandragen voor zijn suggestie. Hij lijkt louter te redeneren vanuit het gegeven dat er verschillende overgangen zijn geweest.

Als we alle hoofdredenen die door de onderzoekers genoemd worden naast elkaar leggen, moeten we vaststellen dat het heel moeilijk is om te bepalen welke van de genoemde hoofdredenen uitstijgt boven de andere, zelfs in het geval dat er een sterke consensus aangaande de waarde van een bepaalde hoofdreden is, zoals bij “de Arabische moslims” als hoofdreden het geval is. Het is immers zeker dat het christendom onder de Arabieren uitgestorven is, maar we hebben onder 3.5.2 gezien dat de invloed van de Vandalen ook erg groot is geweest. De Arabieren hebben de kerk de genadeslag toegebracht, maar daarmee is nog niet zeker dat zij ook de grootste invloed in het verdwijningproces van de kerk hebben gehad, en dat hun dus de hoofdverantwoordelijkheid aangemerkt moet worden. De Arabieren hebben slechts in de laatste fase van het verdwijningproces een duidelijke rol gespeeld, maar dit neemt het belang van eerdere fasen niet weg. Evenmin kan van de invloed van de donatistische strijd, ondanks het feit dat deze strijd plaats had ver vóórdat de kerk in de 12^e eeuw definitief zou verdwijnen, licht beweerd worden dat deze helemaal niets met het verdwijnen van de kerk te maken heeft, aangezien het Noord-Afrikaanse christendom behoorlijk verstoord was door de sterke innerlijke verdeeldheid binnen de kerk en hiermee in feite de aftakeling van het christendom ingezet werd.¹⁹⁵

Als we één van de hoofdredenen tot *absolute* hoofdreden die boven alle andere redenen uitstijgt, willen bestempelen, moeten ons de nodige toetsstenen en ijkmiddelen beschikbaar zijn. Juist het vastleggen van zulke ijkmiddelen levert een onontkoombare hindernis op. Immers: aan de hand van welke maatstaven kunnen we bepalen dat één van de hoofdredenen belangrijker of van meer doorslaggevend belang is dan alle anderen? In het zoeken naar bruikbare toetsstenen bij het bepalen van de (meer)waarde van de ene hoofdreden ten opzichte van de andere hoofdreden is het niet onbelangrijk op te merken dat we niet in staat zijn om op enig moment van de Noord-Afrikaanse kerkgeschiedenis het aantal christenen, de mate van hun geestelijke verdieping, of de kracht van het christendom te bepalen. Een van de meest tastbare gegevens over het afnemen van de kracht van het christendom is de afname van het aantal bisdommen, maar bij de gegevens over deze afname moet gezegd worden dat ze fragmentarisch zijn, slechts een algemeen beeld weergeven en een aantal praktische vragen niet kunnen beantwoorden (zie 3.2.2). We kunnen daardoor slechts de grote lijnen schetsen: de afname van de bisdommen heeft zich ingezet tijdens de donatistische strijd en heeft in ieder

¹⁹⁵ We kunnen ons overigens afvragen waarom geen van de onderzoekers de zware christenvervolgingen onder de Romeinse keizers naar voren brengt als beginpunt van het verdwijningproces.

geval geduurd tot de 11^e eeuw, omdat we dan nog horen van een bisdom via de brieven van Gregorius VII (zie voetnoot 140). Deze afname lijkt parallel te lopen aan het verdwijnen van de christenheid in Noord-Afrika dat tot in de 12^e eeuw geduurd heeft (zie inleiding en 3.4.2), en lijkt hier ook een beeld van te zijn.

Als we de kracht van het christendom in Noord-Afrika slechts in grote lijnen kunnen vaststellen, en op geen enkel moment van de Noord-Afrikaanse kerkgeschiedenis kunnen vertalen in praktische graadmeters, dan wordt het heel moeilijk om de grootte van de invloed van de genoemde hoofdredenen vast te stellen en nog veel moeilijker om de invloed van de verschillende hoofdredenen naast elkaar te leggen en met elkaar te vergelijken. Bovendien staat geen enkele hoofdreden op zichzelf, maar heeft altijd te maken met de invloed van de gebeurtenissen en hoofdredenen die ervoor hebben plaatsgegrepen. Elke hoofdreden heeft ook nog eens zijn eigen specifieke kenmerken in zijn eigen specifieke periode en daarmee is het afwegen van de hoofdredenen ten opzichte van elkaar geen eenvoudige taak of misschien een onmogelijke zaak. Kortom, ons ontbreken gewoonweg de middelen om één absolute hoofdreden aan te duiden omdat we geen praktische graadmeters hebben.

Aangezien alle genoemde hoofdredenen hun relevantie voor het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika blijken te hebben en we bij gebrek aan de juiste toetsstenen geen oordeel kunnen uitspreken over de eventuele meerwaarde van een van de hoofdredenen ten opzichte van de andere, moeten we tot de conclusie komen dat *alle* hoofdredenen een belangrijke rol spelen in het onderzoek naar het verdwijningproces van de kerk in Noord-Afrika, en er geen absolute hoofdreden aan te wijzen is. Wel kan hierbij aangemerkt worden dat ‘berbers nooit bereikt’ en ‘nomaden’ wellicht een iets minder belangrijke plaats gegeven moet worden, omdat we hebben vastgesteld dat deze reden niet met volledige zekerheid, doch met de nodige voorzichtigheid aangebracht moet worden (zie vaststelling drie).

Met deze laatste conclusies komen we uit bij de enige hoofdreden die we in onze analyse nog niet hebben genoemd, namelijk ‘accumulatie van alle redenen’. Als Schoen tien redenen voor het verdwijnen van de kerk (kort) heeft behandeld,¹⁹⁶ zegt hij in zijn conclusie:

¹⁹⁶ Overigens komen de tien redenen van Schoen niet geheel overeen met de door ons aangebrachte hoofdredenen. Veeleer is het een compilatie van hoofdredenen en aanvullende redenen.

Onze verwerking van de resultaten heeft het raadsel van de dood van de eerste kerk in NW-Afrika niet kunnen oplossen. We hebben hooguit door het uitschakelen van enige te eenvoudige antwoorden de kern van het raadsel nader kunnen schetsen. Het is zeker dat niet slechts *één* antwoord het raadsel oplost, maar veeleer de opeenhoping van verschillende, op zichzelf alledaagse en van elders bekende, factoren.¹⁹⁷

Schoen wijst hiermee op Corbon die deze conclusie al een tweetal decennia eerder had getrokken. Als Corbon een lijst van redenen van het verdwijnen van de kerk weergegeven en kort besproken heeft, geeft hij als laatste reden:

Tenslotte, de *opsomming van deze diverse oorzaken is alledaags*: elk van hen heeft op enig moment overal elders in de christelijke wereld gespeeld. *Wat niet meer alledaags is, is hun catastrofale accumulatie.*¹⁹⁸

Op grond van ons onderzoek en de analyse van zowel de hoofdredenen als de aanvullende redenen, kunnen we ons volledig achter deze mening scharen. Als er al één absolute hoofdoorzaak van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika aan te wijzen is, dan is het de opeenhoping van alle genoemde redenen (zie 2.3). Als we de tijdslijn van de Noord-Afrikaanse kerkgeschiedenis bekijken, dan lijkt het zo te zijn dat het christendom vanaf de 2e eeuw n. Chr. een sterke opmars heeft gekend in Noord-Afrika, maar dat vanaf de 4^e eeuw ditzelfde christendom klap op klap te incasseren heeft gehad, met uiteindelijk uitsterving tot gevolg. De dieptepunten op de tijdslijn zijn de donatistische strijd, de vervolgingen onder de Vandalen, en de vervolgingen onder de Arabieren. Hier tussendoor geweven lopen de vermoedens dat de inheemse berberbevolking nooit bereikt is met het evangelie en dat de nomaden een niet onbelangrijke invloed hebben gehad in het verdwijningproces van de kerk, evenals het feit dat de kerk deels zelf verantwoordelijk is voor de uitroeiing van het christendom in Noord-Afrika. Als we de kracht van het christendom globaal in een grafiek zouden zetten samen met de gebeurtenissen in de loop der tijd, dan zouden we een aflopende lijn zien die uiteindelijk in de 12^e eeuw bij het nulpunt eindigt. Het christendom in Noord-Afrika is te vergelijken met een krachtig opgeblazen ballon die langzaam leegloopt, of een helder brandende kaars die langzaam uitdooft.

¹⁹⁷ Schoen, *Kirche der Berber*, 105.

¹⁹⁸ Corbon, 226. Overigens richt ook de studie van Corbon zich niet op de in de onderzoeksliteratuur aangegeven hoofdredenen, maar geeft hij veeleer een puntig overzicht van een (tamelijk groot) aantal hoofdredenen. Iselin zegt: “*De ondergang van dit christendom (...) kan op zeer verscheiden wijze plaatsgevonden hebben en heeft dan ook werkelijk meerdere fasen en oorzaken gehad.*” Iselin, 7.

De kerk in Noord-Afrika is gedurende een proces van ongeveer tien eeuwen verdwenen. Dit verdwijningproces heeft meerdere belangrijke oorzaken gehad en geen van die oorzaken kan aangewezen worden als de absolute hoofdreden, in tegenstelling tot wat veel onderzoekers doen voorkomen. Slechts een totaalevaluatie van alle genoemde hoofdredenen, zoals in deze thesis gebeurd is, heeft duidelijk kunnen maken dat de onderzoekers zich niet moeten laten verleiden om de eigen waardevolle bevindingen ten koste van de dikwijls even waardevolle bevindingen van andere onderzoekers te overbelichten, maar veeleer de eigen bevindingen náást die van anderen moeten leggen, zodat er een waarheidsgetrouw totaalbeeld ontstaat van de redenen van het verdwijnen van de kerk in Noord-Afrika.

5 Bibliografie

- Audollent, A. "Afrique 1." In *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*. Ed. Alfred Baudrillart, Albert Vogt, en Urbain Rouziès, 811-822. Paris: Letouzey et Ané, 1912.
- Baker, Dwight L. "How a Whole Church Vanished, Five reasons why no larger body of Christendom exists in North Africa, the Middle East, and Asia Minor." *Christianity Today* 11 (November 25, 1966): 3-5.
- Bargés, Jean Joseph Leandre. *Aperçu historique sur l'église d'Afrique en général, et en particulier sur l'église épiscopale de Tlemcen*. Paris: J. Lerux et A. Jouby, 1848
- Bekri, Abou Obeid el-. *Description de l'Afrique septentrionale*. Traduit par Mac Guckin de Slane, édition revue et corrigée. Alger: Jourdan, 1913.
- Bijl, Anne van der. "Mag ik een alternatief bieden?" *Open Doors* 338 (2002): 10.
- Boissier, Gaston. *L'Afrique Romaine. Promenades archéologiques en Algérie et en Tunisie*. Paris: Hachette, 1895.
- Botha, Chris J. "The Extinction of the Church in North Africa." *Journal of Theology for Southern Africa* 57 (1986): 24-31.
- Cherry, David. *Frontier and Society in Roman North Africa*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Cooley, John K. *Baal, Christ, and Mohammed. Religion and Revolution in North Africa*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- Corbon, Jean. "Réflexions sur la mort d'une Eglise." *Proche-Orient Chrétien* (1958): 197- . 226.
- Courtois, Christian. "Grégoire VII et l'Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XIe siècle (1er article)." *Revue Historique* (1945): 97-122.
- _____. "Grégoire VII et l'Afrique du Nord; remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XIe siècle (Fin)." *Revue Historique* (1945): 193-220.
- _____. *Les Vandales et l'Afrique* Réimpression de l'édition Paris 1955. Aalen : Scientia Verlag, 1964.
- Cuoq, Joseph. *L'Église d'Afrique du Nord du IIe au XIIIe siècle*. Paris: Le Centurion, 1984.
- Dall'Arche, Mario. *Scomparsa del Cristianesimo ed espansione dell'Islam nell'Africa settentrionale*. Roma: Edizioni Fiamma Nova, 1967.
- Dann, Rob. *This Holy Seed. Faith, Hope and Love in The Early Churches of North Africa*. Harpenden: Tamarisk Publications, 1993.

- Diehl, Charles. *L'Afrique Byzantine. Histoire de la Domination Byzantine en Afrique*. Paris: Leroux, 1896.
- Diesner, H.J. *Das Vandalenreich: Aufstieg und Untergang*. Stuttgart: Kohlhammer, 1966.
- Dowley, Tim, ed. *Handboek van de geschiedenis van het christendom*. Bewerkt door Auke J. Jelsma. Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1979.
- Edrîsî. *Description de l'Afrique et de l'Espagne* Traduit par R. Dozy et M.J. De Goeje, réimpression anastatique. Leiden: E.J. Brill, 1968.
- Falk, Peter. *The Growth of the Church in Africa*. Grand Rapids: Zondervan, 1979.
- Février, Paul-Albert. *Approches du Maghreb Romain; Pouvoirs, Différences et Conflits*. 2 vols. Aix-en-Provence: Edisud, 1989-1990.
- Fitzgerald, Michael L. "The Church in North Africa." *International Review of Missions* 74 (1985): 527-531.
- Fontaine, Jacques, Serge Lancel, Pierre Langlois en André Mandouze. "Africa II (literaturgeschichtlich)." In *Reallexicon für Antike und Christentum, Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt*. Supplement-Band I, Herausgabe Theodor Klauser und Ernst Dassmann, 134-228. Stuttgart: Anton Hiersemann, 2001.
- Frend, W.H.C. *The Donatist Church. A movement of protest in Roman North Africa*. Oxford: Clarendon Press, 1952.
- _____. "Christianity in the Middle East: Survey Down to A.D. 1800." In *Religion in the Middle East, Three Religions in Concord and Conflict, Vol. 1: Judaism and Christianity*. Ed. A.J. Arberry, 239-296. London: Cambridge University Press, 1969.
- _____. "Nomads and Christianity in the Middle Ages." *Journal of Ecclesiastical History* 26, no.3 (1975): 209.
- Freytag, Walter. "Die Lehre der Kirchengeschichte Nordafrikas für die heutige Mission." *Lutherische Rundschau* 4, no. 4 (1955): 319-327.
- Froidevaux, H. "Afrique (Aperçu sur l'histoire du christianisme au moyen age et aux époques moderne et contemporaine)." In *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*. Ed. Alfred Baudrillart, Albert Vogt, en Urbain Rouziès, 861-871. Paris : Letouzey et Ané, 1912.
- Galbraith, V.H., R.A.B. Mynors, C.N.L. Brooke, ed.,. *The Epistolae Vagantes of Pope Gregory VII*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Gilliland, Dean. "Contextualization." In *Evangelical Dictionary of World Missions*. Ed. A. Scott Moreau, 225-227. Grand Rapids: Baker Books, 2000.
- Goyau, Georges. "Le Christianisme sur les côtes Barbaresques jusqu'au XIXe siècle." *Revue d'Histoire des Missions* (1930): 8-40.

- Groves, C.P. *The Planting of Christianity in Africa*. London: Lutterworth Press, 1948.
- Gsell, Stéphane. *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*. 8 vols. Paris: Hachette, 1913-1928.
- Guerdan, René. *Byzantium, glorie en verval van een duizendjarig rijk*. 2e druk. Antwerpen: N.V. Standaard Boekhandel, 1959.
- Gui, Isabelle, Noël Duval, en Jean-Pierre Caillet. *Basiliques chrétiennes d'Afrique du Nord, I: Inventaire de l'Algérie*. 2 vols. Paris: Institut d'études augustiniennes, 1992.
- Guys, Henry. *Recherches sur la destruction du christianisme dans l'Afrique septentrionale et sur les causes qui ont retardé la colonisation française en Algérie*. Paris: E. Dentu, 1865.
- Hakam, Ibn Abd al-. *Conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*. 2e édition revue et augmentée par Albert Gateau. Alger: Carborel, 1947.
- Harnack, Adolf von. *Die Mission und Ausbreitung des Christentums (in den ersten drei Jahrhunderten)*. Vol. 2, vierte verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1924.
- Haucal, Ibn-. "Description de l'Afrique." Traduit Mac Guckin de Slane, *Journal Asiatique*, 3. série, 13 (1842): 153-196, 208-258).
- Heggoy, Willy Normann. "Outside Missionary Interests And Questions." *Journal of Saint Paul School of Theology Methodist* (1967): 29-45.
- _____. "Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika." In *Der Untergang der frühen christlichen Kirche in Nordafrika*. Herausgabe Willi Höpfner, 20-27 (brochure zonder publicatiegegevens).
- Herm, Gerard. *De Feniciërs, het purperrijk uit de Oudheid*. 2e druk. Baarn: H. Meulenhoff, 1974.
- Holme, Leonard Ralph. *The Extinction of the Christian Churches in North Africa*. London: Cambridge University Press Warehouse, 1898.
- Horner, Norman A. "Christianity in North Africa Today." *Occasional Bulletin of Missionary Research* 4 (1980): 83-88.
- Iselin, Emil Ludwig. *Der Untergang der christlichen Kirche in Nordafrika*. Basel: Verlag der Basler Missionsbuchhandlung, 1918.
- Johnstone, Patrick. *Operation World, 21st Century Edition*. Waynesboro: Paternoster, 2001.
- Jones, A.H.M. "Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?" *Journal of Theological Studies* 10 (1959): 281.
- Julien, Ch.-André. *Histoire de l'Afrique du Nord, Tunisie – Algérie – Maroc, des origines à la conquête arabe (647 ap. J.-C.)*, (deuxième édition revue et mise à jour par Christian Courtois). Paris: Payot, 1951.

- _____. *Histoire de l'Afrique du Nord, Tunisie - Algérie - Maroc, de la conquête arabe à 1830, (deuxième édition revue et mise à jour par Roger Le Tourneau)*. Paris: Payot, 1952.
- Kennedy, Hugh, ed. *An Historical Atlas of Islam*. 2nd rev. ed. Leiden: Brill, 2002.
- Khaldoun, Ibn-. *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionale*. Traduit par Mac Guckin de Slane, 4 vols. Alger: Imprimerie du Gouvernement, 1852-1856.
- Kriegbaum, Bernhard. *Kirche der Traditoren oder Kirche der Martyrer? Die Vorgeschichte des Donatismus*. Innsbruck: Tyrolia-Verlag, 1986.
- Latourette, Kenneth Scott. *A History of the Expansion of Christianity*. 7 vols. London: Eyre & Spottiswoode, 1938-1947.
- Leclercq, H. "Afrique (langues parlées en)." In *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Tome premier, édition Fernand Cabrol, 747-775. Paris: Letouzy et Ané, 1907.
- Mandouze, André, ed. *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire I: Prosopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)*. Paris: Editions du Centre National de la recherche Scientifique, 1982.
- Markus, R.A. "Donatism: the Last Phase." *Studies in Church History* 1 (1964): 118-126
- _____. "Reflections on Religious Dissent in North Africa in the Byzantine Period." *Studies in Church History* 3 (1966): 140-149.
- _____. "Christianity and Dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent work." In *Schism, heresy and religious protest. Studies in Church History* 9, ed. Derek Baker, 21-36. Cambridge: The University Press, 1972.
- Marnix, Philips van. *Trouwe vermaning*. In hedendaags Nederlands vertaald en van een inleiding voorzien door drs. P. Schot. Kampen: De Groot Goudriaan, 1992.
- Meer, F. van der, en Christine Mohrmann. *Atlas van de oudchristelijke wereld*. Amsterdam: Elsevier, 1958.
- Mesnage, Joseph. *L'Afrique chrétienne; évêchés et ruines antiques (d'après les manuscrits de Mgr Toulotte et les découvertes archéologiques les plus récentes)*. Paris: Ernest Leroux, 1912.
- _____. *Romanisation de l'Afrique*. Paris: Beauchesne, 1913.
- _____. *Le christianisme en Afrique. Origines, Développement, Extension*. Paris: Auguste Picard, 1914.
- _____. *Le christianisme en Afrique. Déclin et extinction*. Paris: Auguste Picard, 1915.
- _____. *Le christianisme en Afrique. Église mozarabe, Esclaves chrétiens*. Paris: Auguste Picard, 1915.

- Monceaux, Paul. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. 7 vols. Paris: Leroux, 1901-1923.
- Moscato, Sabatino. *Die Phöniker, von 1200 vor Christus bis zum Untergang Karthagos*. Zürich: Kindler Verlag, 1966.
- Noweiri, en-. "Conquête de l'Afrique septentrionale par les musulmans et histoire de ce pays sous les émirs arabs." In *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, Ibn-Khaldoun, traduit par Mac Guckin de Slane, vol. I, 314-375. Alger: Imprimerie du Gouvernement, 1852.
- Rattinger, Daniel. "Der Untergang der Kirchen Nordafrika's im Mittelalter." *Zeitschrift für katholische Theologie* (1886): 481-496.
- Rothe, Richard. *Vorlesungen über Kirchengeschichte und Geschichte des christlich-kirchlichen Lebens*. Herausgegeben von D. Weingarten, Zweiter Teil: Die katholische und die protestantische Zeit. Heidelberg: Mohr, 1875.
- Salvien. *Oeuvres I. Les lettres & les livres de Timothée à l'église*. Traduit par Georges Lagarrigue. Paris: Les éditions du cenf, 1971.
- Salvien. *Oeuvres II. Du Gouvernement de Dieu*. Traduit par Georges Lagarrigue. Paris: Les éditions du cenf, 1975.
- Shenk, Calvin E. "The Demise of the Church in North Africa and Nubia and its Survival in Egypt and Ethiopia: A Question of Contextualization?" *Missiology* 21, no. 2 (1993): 131-154.
- Schindler, Alfred. "Afrika I, Das christliche Nordafrika (2. bis 7. Jh.)." In *Theologische Realenzyklopädie*, Band 1, Herausgabe Gerhard Krause und Gerhard Müller, 640-700. Berlin: Walter de Gruyter, 1977.
- Schoen, Ulrich. "Vom Leben und Sterben der Kirche in Nordafrika." In *Radiokolleg Kirchen in Afrika*, herausgegeben von Werner Ustorf und Wolfram Weiße, 19-26. Erlangen: Verlag der Ev.-Luth. Mission, 1979.
- _____. "The Death of a Church: Remarks on the Presumed Reasons for the Disappearance of the first Church in North West Africa." *Theological Review* 2 (1979): 3-20.
- _____. "Die Kirche der Berber. Über die mutmaßlichen Gründe ihres Aussterbens." In *Fides pro mundi vita: Missionstheologie heute*, herausgabe Theo Sundermeier, 91-110. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1980.
- Seston, William. "Sur les derniers temps du christianisme en Afrique." *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 53 (1936): 101-124.
- Speel, C. J. "The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam." *Church History* 29 (1960): 379-397.

- Speight, R. Marston. "Témoignage des sources musulmanes sur la présence chrétienne au Maghreb de 26-647 à 184-800." *IBLA* (1972): 73-96.
- _____. "The Place of the Christians in Ninth Century North Africa, according to Muslim Sources." *Islamochristiana* 4 (1978): 47-64.
- Tidjani, et-. "Voyage du scheïkh Et-Tidjani dans la régence de Tunis, pendant les années 706, 707 et 708 de l'hégire (1306-1309)." Traduit par Alphonse Rousseau, *Journal Asiatique* 4. série, 20 (1852): 57-208 et 5. série, 1 (1853): 101-168, 354-425.
- Tolédano, Joseph. *Les Juifs maghrébins*. Éditions Brepols, 1989.
- Toulotte, Anatole. *Géographie de l'Afrique chrétienne, Proconsulaire*. Paris: Typographie Oberthur, 1892.
- _____. *Géographie de l'Afrique chrétienne, Numidie*. Paris: Typographie Oberthur, 1894.
- _____. *Géographie de l'Afrique chrétienne, Maurétanies*. Montreuil-sur-Mer: Imprimerie Notre-Dame des Prés, 1894.
- _____. *Géographie de l'Afrique chrétienne, Byzacène et Tripolitaine*. Montreuil-sur-Mer: Imprimerie Notre-Dame des Prés, 1894.
- Vansleb, Johann Michael. *Histoire de l'Eglise d'Alexandrie fondée par S. Marc, que nous appelons celle de Jacobites-Coptes d'Egypte. Ecrite au Caire même, en 1672 & 1673*. Paris: Clousier, 1677.
- Vita, Victor of. *History of the Vandal Persecution*. Translated by John Moorhead. Liverpool: University Press, 1992.
- Vitensis, Victor. "Historia persecutionis Africanae Provinciae." In *Monumenta Germaniae Historica*, ed. Societas Aperiendis Fontibus, Nachdr., 1-90. Berolini: Weidmann, 1961.
- Zernov, Nicolas. *The Reintegration of the Church*. London: SCM Press, 1952.